

Anmeldelser

Kåre Lauring: Byen brænder. Den store brand i København 1728. Gyldendal 2003, 144 s., 229 kr.

Den 20. oktober 1728 sad madam Boye ved middagsbordet i sin bolig på hjørnet af Vestervold og Lille Sankt Clements Gade (omtrent det nuværende Frederiksberggade/Vester Voldgade), da hendes logerende Peder Rasmussen kom styrtende sammen med tjenestepigen. Der var udbrudt brand på loftet, og med den ildløs hos madam Boye startede Københavns ødelæggende brand, som nu med historikeren Kåre Laurings bog har fået sin monografi.

I en by bestående af træhuse med halm og hø som en del af inventaret, og levende lys til at sørge for belysningen, var brande ikke et særsyn, og indbyggerne var forberedte. Hurtigt kom madam Boyes naboer ilende og hjalp til med at kaste vand på ilden. Men denne aften var indsatsen forgæves. Civilisterne måtte trække sig tilbage og tilkalde byens professionelle brandvæsen. Vinden var kraftig og inden den første brandsprøjte var nået frem, havde ilden bredt sig. Mere mandskab var nødvendigt, men her opstod de første alvorlige problemer. Mandskabet havde tænket sig på byens beværtninger og var blevet godt berusede. Peblingesøen var blevet tømt, og vand var dermed en mangelvare, som der ikke var blevet taget højde for. Senere startede en ny og tilsvarende brand i Købmagergade, og det stod klart, at ilden var fuldstændigt ude af kontrol.

I tre dage rasede den ødelæggende brand. Da ilden var kommet under kontrol på tredjedagen kunne øjenvidner berette om en alvorligt skamferet by: Udover borgernes huse gik det bla. også ud over kirkerne Trinitatis og Vor Frue samt rådhuset på Gammel Torv. På tre døgn åd flammerne århundredes kulturskatte: Folks ejendele, biblioteker og arkiver, for eksempel arkivet i Trinitatis Kirke, som forfatteren kalder "vel nok det største tab der nogensinde er overgået dansk videnskab og forskning."

Til sidst perspektiverer Lauring brandens betydning for eftertiden og det gør han med fint blik for tidens bypolitik og etableringen af brandforsikringer. Hele historien bliver fornuftigt rundet af med et indblik i høringerne, som skulle afgøre skyldsspørgsmålet. Hovedkonklusionen er, at branden blev en kendsgerning fordi

alt gik galt: berusede brandfolk, uduelig ledelse, intet vand og en meget omskiftelig vind. Her savner man imidlertid en sammenligning med andre bybrande, for det er vel ikke besynderligt, at en række uheldige sammenfald oftest var årsager til brande? Man kunne f.eks. nævne branden i Seattle i det nordvestlige hjørne af USA, hvor knapt 200 boligblokke brændte i 1800-tallet. Her var den egentlige årsag til brandens vilde hærgen, at brandvæsenets ledelse var til sikkerhedskonference i Los Angeles. En placering af Københavns brand på hybrandenes verdenskort, kunne måske have givet os en bedre forståelse for netop Københavns brand i 1728.

Lauring fortæller imidlertid veloplagt om branden. Han skifter konstant observationsfelt. Snart er vi hos professor Horrebøw, snart hos madam Boye, samtidig med at han giver oplysninger om arkitektur, vindretning, brandkorpset etc. Bogen er rig på kulørte detaljer, men fattig på en egentlig metode. Det bliver ikke præsenteret, hvor forfatteren vil hen, ligesom han heller ikke redegør noget videre for kilderne eller den hidtidige forskning. Dermed bliver det vanskeligt for den forudsætningsløse læser at gennemskue, hvad der er nyt og hvad som allerede er kendt. Bogen bygger bl.a. på øjenvidneskildringer, men man ser forgæves efter kildekritik. Kritik forstår forfatteren dog at give – af nutidens københavnere, som han mener brokker sig i tide og utide. Og som københavnere bliver man naturligvis provokeret, men man bliver også en smule forundret over, at bogen ikke er blevet rensset for sådanne stikpiller der kun viser, at forfatteren vist ikke kender forskel på brok og engagement.

Lauring har især kastet sin kærlighed på et af brandens øjenvidner, nemlig stadskirurg Carl Friederich Reiser, som Lauring har givet sit helt eget afsnit i bogen, tilsyneladende for at bedre på hans blakkede historiske efterskrift. Og netop dette afsnit er underligt, dels har det intet med branden at gøre og dels sammenligner Lauring Reisers besynderlige skrivestil med englænderen Laurence Sternes roman *Tristram Shandy*. Hvorfor i alverden Lauring har så travlt med Reiser, burde have været forklaret – nu sidder læseren blot tilbage som et stort spørgsmålstegn.

Overordnet er bogen velskrevet og har en tilpas længde. Illustrationerne er velvalgte og passer fint til teksten. Den bidrager til hoved-

stadens historie og vil også have interesse for folk med forkærlighed for studier i byplanlægning.

Claus Mechlenborg

Adda Hilden og Grete Ilsøe (red.): Veje at vandre. Roskilde Universitetsforlag 2003, 224 s. 198 kr.

Er det muligt at benytte landets arkiver til andet og mere end at belyse politiske og administrative problemstillinger? Kan man f.eks. finde materiale om kvinder, en befolkningsgruppe, som almindeligvis ikke menes at være særligt godt repræsenteret i det bevarede arkivmateriale? Det er dette spørgsmål, bogens forfattere har sat sig for at undersøge, og svaret er et klart JA. Der er meget materiale, som kan belyse kvinders ofte spændende, til tider sørgelige og altid interessante skæbner i historien.

De emner, som undersøges, er, hvordan kvinder har forholdt sig til integration, at flytte til et nyt land og skabe sig et nyt liv, hvordan kvinder aktivt søgte at forandre og forbedre deres skæbne vha. uddannelse, og endelig hvordan kvinder søgte selverkendelse ved at træde sammen og diskutere problemer, men også ved aktivt at ændre det billede, omverdenen havde af dem.

Grethe Ilsøe behandler integrationsspørgsmålet i sin artikel om at opnå indfødsret. Hun belyser et socialt skift med hensyn til hvem det var, der søgte indfødsret. Hvor det før 1850 især var velstillede kvinder, blev det senere i højere grad kvinder fra de lavere sociale lag, som havde brug for indfødsret for at opnå alderdomsunderstøttelse.

Birgit Løgstrup beskæftiger sig med samme emne i sin artikel om fire tyske malkepigers kamp for at blive integreret i det danske samfund. Hun arbejder primært med kirkebøger, folketællinger o.lign. og får vha. disse stykket et både spændende og medrivende billede sammen af de fire pigers skæbne – med mange børnefødsler uden for ægteskab, men alligevel med faste partnere. Her beskrives også, hvordan næsten alle de små børn døde kort efter fødslen, og hvordan kvinderne kæmpede for at få et bedre liv. Faktisk lykkedes det nogen af dem at stige op i det sociale hierarki.

Hvordan kvinder gennem uddannelse søgte at forbedre deres vilkår, tages op af Adda Hilden, som har set på, hvordan de katastrofale forhold omkring børnefødsler, som alt for ofte førte til dødsfald, resulterede i at grønlandske kvinder rejste til Danmark for at blive oplærte som jordemødre. Hun beskriver de problemer,

de stødte på i det danske samfund, hvor de ikke talte sproget og heller aldrig lærte det. Langt de fleste fik derfor kun den halve uddannelse. Hjemme på Grønland blev de pga. de store afstande og problemer med is om vinteren alligevel en vigtig del af det grønlandske sundhedsvæsen.

Hanne Rimmen Nielsen har undersøgt lærerinders placering i det danske samfund. Som den første gruppe synlige og uddannede kvinder i Danmark måtte de leve med en vanskelig balancegang. Da de via deres arbejde fik stor indsigt i og viden om lokalsamfundets familier, krævedes det af dem, at de skulle være "rene" ophøjede væsener. Heri lå bla., at det ikke var socialt accepteret, at de giftede sig. Samtidig viser Hanne Rimmen Nielsen, at mange af de kvinder, som blev lærerinder, betragtede det som en midlertidig karriere, indtil de giftede sig, mens andre så det som en livsbane og samtidig var politisk aktive.

Heltinden i Minna Kragelunds artikel er højskolelærerinden og forstanderen Pip Christiansen. Hun var foregangskvinde for funktionalismen, og lod den påvirke både hjemmets indretning og de broderimønstre, eleverne syede efter. Gennem sin undervisning påvirkede hun hundredvis af kvinder.

Bogens sidste emne om kvinders erkendelse dækkes af Karen Hjort i en biografi om adelskvinden Sophie Hedeveg Schulin, som fra en opvækst i beskedne kår i 1700-tallets anden halvdel giftede sig til adel og velstand. Gennem livet forsøgte hun ved kommentarer i breve o.lign. at skabe det billede af sig selv, som hun ønskede at andre og eftertiden skulle se. Hun ville opfattes som en kvinde, der havde haft et hårdt og mismodigt liv, men troligt og trofast havde udholdt og levet det.

Bogens sidste kapitel af Else Hansen handler om kvindelejrene på Femø i perioden 1971-86. På lejrene, som var oprettet af Rødstrømpebevægelsen, kunne kvinder mødes og i fællesskab diskutere kvinderoller. På trods af lejrenes popularitet var samværet dog ikke gnidningsfrit. F.eks. var der diskussioner om, hvorvidt børn skulle med på lejren, da de optog meget af mødrenes tid. Med tiden kom der flere og flere lesbiske kvinder til, eftersom de her fandt frihed til at være sammen, hvad der igen medførte en debat om, i hvilken grad lejren skulle være en lesbisk oase. Endelig blev hele spørgsmålet om lejrens tilhørsforhold til rødstrømpebevægelsen debatteret. I sidste ende meldte Femøgruppen sig helt ud af bevægelsen.

Forfatterne bag bogen har både her og i tidligere værker vist, at det er muligt at finde kvinderne i kilderne. I *Veje at vandre* beskrives kvinder i Danmark fra 1700-tallet til 1980'erne.

Det er meget forskellige oplæg, men med det fælles udgangspunkt, at de alle handler om kvinder, der ønsker noget. Kvinder, der aktivt forsøger at ændre deres skæbne. Mundheldet siger, at "bag enhver stor mand står en kvinde", men i dette tilfælde står kvinderne alene, de står ikke bag nogen, men står frem som individer, der kan og vil noget, som de er villige til at arbejde for. Det være sig en bedre social placering i samfundet, en uddannelse eller en bedre forståelse af sig selv.

Bogen lever til fulde op til sit formål og viser, at arkiverne er fulde af materiale om kvinder og den viser på eksemplarisk vis, hvordan det ved forskellige midler og metoder er muligt at få kvinderne til at træde ud af glemslen og fremstå som både selvstændige og aktivt handlende individer.

Birgitte Vedel-Larsen

Gudrun Gormsen (red.): Skive kommunes historie bd. 1: Fra oldtid til 1880; Niels Mortensen (red.): Skive kommunes historie bd. 2: Fra 1880-1940; Niels Mortensen (red.): Skive kommunes historie bd. 3: Fra 1940-2003. Skive Museums Forlag 2001-03, 386 + 464 + 512 s., bd. 1 og 2, 298 kr., bd. 3, 375 kr.

Igennem de sidste 10-15 år har en række af de gamle jyske købstæder fået flerbindsværker, der grundigt har beskrevet byens udvikling. Størst er Aalborg med seks bind (1987-98), derefter følger Århus (fire bd. 1995-98), Esbjerg (1994-98), Viborg (1997-99) og Vejle (1996-98) hver tre bd. og Thisted (2 bd. 1994-98). Seneste bidrag til købstadsmonografierne er tre bind om Skive. Det er ikke første gang, at Skive får beskrevet sin historie, ved købstadsjubilæet i 1926 udsendtes 535 sider, i 1947 128 sider og i 1976 191 sider, og Skive kommuneatlas udkom i 1994-95.

Til forskel fra de tidligere værker omhandler dette værk dog ikke kun Skive Købstad, men også de landsogne der blev indlemmet i Skive Kommune ved kommunesammenlægningerne 1966-70: Ørslevkloster, Ørum, Højslev, Dommerby, Lundø, Kobberup, Estvad, Rønbjerg, Skive Landsogn, Resen, Hem, Hindborg og Dølby.

Bd. 1 beretter om perioden frem til 1880 og indledes med et fælles afsnit for hele kommunen om oldtid og middelalder. Skive nævnes første 1326, men har allerede eksisteret fra 1200-tallet, hvor der begyndte at opstå et bysamfund ved Karup Å, et vigtigt trafikknudepunkt, ved

Limfjorden og tæt på Kattegat. Dette gav sig også udslag i et benediktinernonnekloster i Ørslev og augustinsk munkekloster i Grinderslev samt sidst, men ikke mindst, grundlæggelsen af en kongelig borg, Skivehus.

I omtalen af de gamle sognekommuner følger forfatterne en fælles disposition: herregård, kirke, præster, skole, udskiftning og kommunal- liv, der selvfølgelig er præget af lokale forhold, kildematerialet og forfatternes vinkel. Hovedvægten ligger på 1700- og 1800-tallet, men flere bidrag rækker også tilbage til 1600-tallet og inddrager de store matrikler fra 1662, 1664 og 1688, selvom man kunne have ønsket, at matriklerne var blevet udnyttet mere. De kunne belyse f.eks. Svenskekrigenes indvirkning på lokalsamfund og landbrug eller landbrugssystemet. Ligeledes savner man en omtale af de åndelige vækkelser i begyndelsen af 1800-tallet, som også berørte Skive-egnen. I dette bind kan man fremhæve gode bidrag om Ørslevkloster, Ørum og specielt Hem-Hindborg-Dølby, hvor der gives en indgående skildring af datidens levevilkår og mennesker.

Resten af bindet optages af Skive Købstad 1536-1880. Byen havde 800-900 indbyggere omkring år 1600, men farsot 1602 og fjendtlig besættelse 1627-29, 1644-45 og 1657-60 reducerede befolkningstallet til 500 i 1660, og det blev ved med at falde i de næste 140 år. Byen stagnerede, og i 1801 boede der kun 520 mennesker i Skive, der med rette kan betegnes som en af Jyllands mindre købstæder. Det fremragende afsnit om perioden 1600-1800 af Johannes Møllgaard sætter byen ind i en danmarkshistorisk helhed. Han viser, hvordan enevælden prioriterede Københavns handelsliv frem for provinsen. Og i provinsen store byer som Aalborg frem for små købstæder som Skive. Egnen havde vigtige handelsobjekter som staldstude og korn, men disse gik udenom byen, der blev reduceret til mellemlid/vareformidler mellem landdistrikterne og Aalborg. Befolkningstallet blev kun opretholdt ved indvandring, især fra Viborg, og borgerskabsprotokollen viser, at 60 pct. af de nyere borgere 1747-88 kom udefra.

Møllgaard har ligeledes kortlagt byens beboelsesregioner og kan vise, hvordan byen var opdelt i områder, en for købmænd og statstjenere, en for håndværkere og en for småfolk. Som der var forskel på, hvor folk boede, var der også forskel i kirken. Byens kirke havde 31 stolerækker fordelt på hver side, hvor de tre første hørte til Skivehus. Derefter kom der syv stole beregnet for embedsmænd og det bedre borgerskab. Fra række 14 og videre ned sad borgere og bønder.

Bd. 2 om perioden 1880-1940 rummer en meget nyttig oversigt over kommunen i 1880

og kommunen i dag. Kommunen havde i 1880 5.063 indbyggere, hvoraf de 2521 boede i Skive – i 2000 var befolkningstallet 28.011, heraf 11.412 i Skive. I 1880 var landbruget stadig hovederhverv, men landbrugets betydning blev reduceret, og i 1940 var Skive Kommune domineret af erhverv inden for handel og håndværk. I dag er det servicefagene, der beskæftiger flest mennesker. Landbrugets udvikling fremgår også af landbrugsstatistikken. I 1895 eksisterede der 940 landbrug, der dyrkede 7070 ha. 100 år senere var antallet reduceret til 342 brug, som til gengæld drev 14.500 ha. Det intensiverede landbrug fremgår også af det meget illustrative diagram på s. 12 over husdyr: antallet af svin er fordoblet 15 gange.

Ligesom bd. 1 er skildringen af landsognene opbygget efter en fælles disposition: herregård, kirke, præst, skole, handel/håndværk, lokalpolitik: fattige, veje og skoler; kultur og fritid. På landboområdet er det gennemgående tema de store herregårdes forsvinden og rejsningen af mange nye husmandsbrug, som oftest på udstykket herregårdsjord. Men 1880-1940 er også perioden, hvor der kom gang i industrien i de små landsogne, og der indvandrede fremmed arbejdskraft, især til de store arbejdspladser som godser og teglværker.

Også Skive by var præget af forandringer: jernbane i 1884, telefon i 1886, i 1880'ernes slutning cykel, bil i 1902, biograf i 1908, gasværk i 1886 og el-værk fra 1906. Der var kommet gang i Skive, og 1880-1914 fik byen 50 nye virksomheder. Industrialiseringen betød også fagforeningernes fremkomst, og ved indgangen til det 20. århundrede havde Skive 17 fagforeninger, hvoraf skræddernes fagforening fra 1876 var den ældste. De mange industrivirksomheder medførte ligeledes en stor arbejderbefolkning og et stærkt Socialdemokrati, der i 1929 kunne mønstre flertal i byrådet. Og bortset fra årene 1998-2001 har Skive siden 1929 haft en socialdemokratisk borgmester.

Som en glimrende ting har forfatterne været opmærksomme på det rige foreningsliv, der opstod i 1800-tallet. Tager vi f.eks. Højslev-Dommerby-Lundby Kommune, finder vi aftenskole (1908), læsebiblioteksforening, husflidsforening (1892) og ungdomsforening (1916), på idrætsområdet cykelklub (1897), fodboldforening (1904), gymnastikforening (1904) og skyttekreds (1880). Endvidere blev der oprettet ni afholdsforeninger og -løger (1883-1904), og politikken blev heller ikke glemt. Kommunen fik en konservativ klub (1888), Socialdemokratisk Forening (1903) og Radikal vælgerforening (1910). Her ser vi forenings-Danmark blive skabt.

I 1880 havde Skive 12 foreninger, 1914 op mod 100. Venstre sad på Borger- og Håndvær-

kerforeningen, mens Højres bastion var Den nye Borger- og Håndværkerforening. I alle foreninger blev der lagt vægt på at optage de »rette« medlemmer, og der blev stemt, om man ville godkende de indmeldte. En del af de mange foreninger samledes i de to store bevægelser, arbejderbevægelsen og Indre Mission. Arbejderbevægelsen slog igennem i 1890'erne, i 1900 var 224 fagforeningsmedlemmer og i 1918 725. Kooperationen i Skive omfattede brændselsforretning (1905), brugs (1906), bageri (1909), mølle (1916), arbejdsangkor (1888) og aftenskole (1907). På samme måde opbyggede Indre Mission et netværk bestående af missionshus i 1897, Blå Kors i 1901, KFUM og KFUK 1897-1898, missionshotel og endelig KFUM-spejdere i 1922.

Det sidste bind indledes med et interessant kapitel om planlægning i Skive by og kommune 1940-2003, om udviklingen fra byplaner til kommuneplaner, og om hvordan Skive "opsluger" länddistrikterne omkring sig og ved kommunalreformen i 1970 de omkringliggende landkommuner. Skive købstad voksede, mens landsognene blev affolket. En oversigt over folketallet i Skive Kommune 1970-2003 viser da også en befolkningsvækst på 2897 mennesker i Skive, mens der skete et fald i länddistrikterne frem til 1990, hvorefter der er sket en svagt befolkningsforøgelse på landet. Til trods for en tilgang på ca. 3000 personer 1970-2003 er Skive som så mange andre landkommuner under pres, idet befolkningsstilvæksten kun har været på fem pct. i modsætning til nabobyer som Viborg og Holstebro med 10 pct.. Prognosen spår faldende indbyggertal, og det er især de unge, det er vanskeligt at holde på.

Et andet kendetegn ved perioden er velfærdssamfundets udbygning. I 1972 havde kommunen 450 pladser i vuggestuer, børnehaver og fritidshjem - 30 år senere var der i daginstitutioner og skolefritidsordninger 2000 pladser. Inden for ældreomsorgen blev 200 stuer på alderdoms- og plejehjem og 162 pensionistboliger i 1972 udbygget til 279 ældreboliger, 70 plejehjemspladser og 160 plejeboliger i 2003. I 1965/66 udgjorde sociale nettoudgifter i gennemsnit pr. indbygger 176 kr., i 1996 var dette beløb steget til 11.435 kr.

Ligesom de to andre bind er bd 3 præget af en lang række fine iagttagelser, således f.eks. de positive virkninger af besættelsestidens pengerigelighed. I 1940 var en tredjedel af skolebørnene i Skive by undervægtige, og byrådet indførte derfor gratis skolebespisning. Den livlige handel med tyskerne førte til øgede indtægter for Skive-borgerne, således steg de samlede indtægter i Skive med 70 pct. fra 1939 til 1944. Dette kunne også aflæses i ernærings-

tilstanden, som forbedredes. Endvidere er der gjort fint brug af de lokale aviser til skildring af begivenheder, af det politiske og kulturelle liv samt af egnens erhvervsliv. Som i bd 1 og 2 er skildringen af landsognene opbygget på identisk måde med gennemgang af herregården(e), besættelsestiden, kirke, skole, kultur og fritid, det lokale erhvervsliv samt lokalpolitik og kommunesammenlægning.

Om bogens noteapparat, registre og illustrationer skal der til sidst falde et par ord. I bd 1 er der et stedregister, som derimod savnes i bd. 2 og 3, ligesom personregistre savnes. Begge registre ville uden tvivl have øget værket brugbarhed. Ligeledes savner jeg som ikke-Skivebo ordentlige oversigtskort over de områder, der bliver skildret, f.eks. et kort over hele kommunen taget fra *Atlas over Danmarks administrative inddeling*. Det skal dog ikke skygge for, at Skive har fået en kommunehistorie, som man kan være stolt af.

Christian Larsen

Poul Enemark: Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning, bd. 1-2. Aarhus Universitetsforlag 2003, 1000 s., 498 kr.

Det er forståeligt, at Poul Enemark betragter dette monumentale værk som sin væsentligste forskningsindsats. Arbejdet blev påbegyndt umiddelbart efter, han i 1971 havde forsvaret sin disputats *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af det 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport*, men først efter han blev pensioneret i 1992, fik han den nødvendige sammenhængende tid til at færdiggøre arbejdet. Han har altså arbejdet ti år på værket som pensionist. Det er lige så imponerende som selve værket, og det fortæller vel også et og andet om en universitetslektors forskningsvilkår.

Det er m.a.o. resultaterne af mere end 30 års forskning, der er fremlagt i denne bog om oksehandelens historie. Metodisk bygger den bl.a. på de analyser af navnematerialet i toldregnskaber fra det sønderjyske område, Poul Enemark udarbejdede i sin disputats. Empirisk er den funderet på mere end hundred trykte, men hovedsageligt utrykte told- og markedsregnskaber fra årene 1485 til 1556/60. Omkring halvdel af disse regnskaber er tyske toldregnskaber fra Gottorp, Rendsborg, Plön og Neumünster. Resten er danske told- og markedsregnskaber fra Ribe og Kolding. Endvidere inddrages de relevante kildesamlinger fra perioden.

Ud fra tusindvis af indførsler af okser i regnskaberne bliver oksehandlerne nøjsommeligt

lokaliseret og identificeret socialt og erhvervsmæssigt. Endvidere bliver deres aktiviteter fulgt over tid, for nogles vedkommende gennem årtier. Afhandlingen giver derfor et i forhold til tidligere udvidet indblik i oksehandelens persongalleri, og den giver endvidere overblik over de enkelte byers andel af denne handel, herunder de tidsmæssige forskydninger af byernes involvering i oksehandelen.

Forskningen har gennem det sidste halvandet århundrede diskuteret to hovedspørgsmål: Hvornår den danske øksneeksport begyndte, og fra hvornår man begyndte at staldfodre okse med henblik på eksport til det vestlige Tyskland og Holland. Disse spørgsmål er, som bindenes undertitel angiver, også Poul Enemarks hovedproblemstillinger.

Det første spørgsmål bliver diskuteret allerede i kapitel 1, hvor det konstateres, at studeeksporten var den vigtigste danske eksportartikel ved slutningen af det 16. århundrede, og hvor der spørges, hvor langt tilbage i tid det gælder. Spørgsmålet er retorisk, fordi der ikke findes kilder til dets besvarelse, men man kan diskutere okseeksportens alder, og det gør Enemark. Det er kendt, at den danske eksport til de europæiske markeder i højmiddelalderen hovedsagelig bestod af animalske produkter. I 1200-tallet eksporteredes fra Danmark heste, huder, fedt, talg, sild, saltet flæsk og vel også okser.

I den toldtraktat grevinde Margrete af Flandern og Hainaut indgik med de tyske byer vedrørende handelen på Damme nævnes i hvert fald, at "hvis frisere eller danskere bringer heste eller okser" dertil, skulle de betale to penninge for hver. Enemark tør derfor ikke afvise, at der fandt afsætning af dansk kvæg sted på det tidlige nederlandske marked, men han mener ikke, at der kan have været tale om en kontinuerlig og ubrudt dansk okseudførsel sydpå fra det 13. århundrede. Han har i hvert fald ret i, at et sådan forløb ikke kan dokumenteres, selv om han må indrømme, at det kan have forekommet, i hans øjne som en naturlig følge af Ribes gamle søværts forbindelse til Nederlandene.

I så fald er det påfaldende, at okser ikke optræder i de udførselstilladelser, der er overleveret fra Ribe mellem 1271 og 1293. Til gengæld er det sandsynligt, at der i det 13. århundrede blev drevet okser fra det sønderjyske marskland sydpå. Margrethe af Flanderns toldtraktats omtale af "frisere eller danskere" kan læses som en henvisning til frisere og danskere, tyske og danske frisere eller simpelthen de danske frisere. Sidstnævnte danskere med anden etnisk baggrund, som det hedder i dag, giver Saxo en god beskrivelse af. De kaldte sig frisere, talte frisisk og boede i Lille Frisland, dvs. marsklandet in-

denfor Det danske Rige langs Nordsøkysten op til Ribe, som var en egn med rigt agerland og en stor kvægbestand, skriver Saxo.

Når disse friseres mulige eksport af levende okser sydpå ikke kan spores i det 14. århundrede, skyldes det vel kildesituationen. Handels-historiske studier er vanskelige at have med at gøre, før vi får toldregnskaber, og på dette felt får vi dem først, hvor Enemarks undersøgelse for alvor tager fat. Før midten af det 15. århundrede er kilderne til oksehandelens historie sporadiske og vanskelige at fortolke, men det er de f.eks. også til den nordeuropæiske kornhandels historie, før de første pundtoldregnskaber dukker op lige efter 1300. På den tid var international kornhandel imidlertid ingen nyhed i Nordeuropa.

Enemark vil have fast kildegrundlag under sine fødder. Det er et sundt princip, men det giver ikke nødvendigvis altid det mest autentiske billede af fortiden. Han kan dokumentere, hvad Arup formodede, nemlig at der siden midten af det 15. århundrede kom gang i drivningen af levende okser fra Fyn og Jylland via hertugdømmerne sydpå. Denne udvikling forklarer han som en bevidst omlægning fra kornavl til opfodning af okser udløst af de store kornproducerende godsers krise fra omkring 1320. I parentes bemærket bliver dette specifikke problem for de store jordejere af Enemark skiftende ophøjet til at udtrykke en almindelig europæisk agrarkrise af 125 års varighed og netop de kornproducerende godsers krise. Dvs., at der gik hen ved 130 år før producenternes reaktion på kornprisfaldet kan spores – det er lang tid.

Årsagen til prisfaldet skyldes ifølge Enemark, at baltisk korn blev Vesteuropas redning under den store hungersnød i det andet årti af det 14. århundrede, samt at denne import fra øst i de følgende årtier reducerede kornproduktionens rentabilitet i Vesteuropa. Den første antagelse er forkert. Den anden er der noget om, men han dokumenterer ingen af delene, skønt der foreligger forskning, der belyser begge spørgsmål. Vesteuropa blev bestemt ikke reddet af korn fra Baltikum under den store misvækst og hungersnød 1315-1317. Allerede i tørkeårene omkring 1310 lukkede de tyske byer af for kornudførslen til Vesteuropa, og det udtrykkeligt for ikke at importere dyrtid fra Flandern og England.

Der er da heller ingen spor af kornimport fra Østersøregionen til Vesteuropa i det følgende årti, skønt denne trafik var stigende i århundredets første årti og foreløbigt toppede i det tredje årti. Det var spansk, portugisisk og italiensk og ikke baltisk korn, der hjalp Nederlandene og England gennem hungerårene. Det er dokumenteret.

Hele den udvikling af det nordeuropæiske kornmarked afspejles i prisdannelsen. Nord-

europa var i hvert fald fra anden halvdel af det 13. århundrede opdelt i indbyrdes forbundne zoner med forskellige prisniveauer, som f.eks. gjorde det muligt at eksportere rug fra Torun 180 km oppe af Vistula til byer beliggende i nogle af Østenglands mest udprægede agerbrugszoner. Disse handelsforbindelser betød, at prisudviklingen i de forskellige priszoner bevægede sig i faser, men de forklarer ikke alene, hverken de faldende engelske kornpriser fra midt i 1320'erne eller de kornproducerende vesteuropæiske godsers deroute. Kornimporten fra Baltikum til Vesteuropa var før 1350 behersket og sæsonbetonet, om end den var regulær. Alligevel er den ét blandt flere tegn på, at den opdeling af Europa i animalsk og vegetabilsk orienterede landbrugszoner, Enemark mener hører Senmiddelalderen til, allerede kan spores i Højmiddelalderen.

Hvad angår Enemarks andet hovedanliggende, dateringen af hvornår staldfordringen kom i gang, griber han først til de spredte inventarierfortegnelser fra slutningen af det 15. og første halvdel af det 16. århundrede. I det materiale finder han i 1530'erne de første oplysninger, der tyder på staldfodning. At den er kommet i gang noget tidligere indikerer iflg. Enemark toldregnskaberne. Mellem 1480 og 1500 dukker nemlig de første forårsdrivninger frem i regnskaberne, og da staldøksne altså først forekommer i godsernes inventarier i 1530'erne, slutter han, at forårsdrivningerne frem til dette tidspunkt bestod af okser, der havde været på stald hos bønder, der havde pligt til at holde fodernød. Først mellem 1540 og 1580 trænger kongemagtens og adelens opfodring af danske staldøksne igennem og udvikler sig til et monopol.

Enemark mener altså, at det kornprisfald fra 1320'erne, som der er empirisk belæg for i England, men ikke i Danmark, og som han mener ramte hele Nordvesteuropa, fik de store jordrotter til at omlægge produktionen fra korn- til kvægavl, hvilket 130 år senere kan spores i en stigende udførsel af levende kvæg fra Fyn og Jylland, og 220 år senere i kongemagtens og adelens iværksættelse af staldfordring på godserne under indtryk af markedets krav i Tyskland og Nederlandene. Det er en halvanden hundrede år gammel engelsk teori, der bliver støvet af og appliceret på den danske eksport af levende okser. Teorien var for Englands vedkommende engang besnærende, men den tager sig ikke helt godt ud i lyset af den viden, vi nu har om den engelske prisudvikling – slet ikke hvis man sammenholder priserne på korn og okser fra midten af det 14. til slutningen af det 15. århundrede.

Vi kender som nævnt til dansk eksport af huder, talg og kød gennem hele middelalderen

og fra alle egne af landet, men eksporten af levende okser kom helt overvejende fra Jylland og i mindre grad fra Fyn. I begyndelsen af det 16. århundrede anslår Enemark eksporten fra Jylland til knap 15.000 dyr, mens der fra Fyn kun blev udført 1500-2000 om året. Enemark anfører, at denne nationale fordeling skyldes transportforhold og lovgivning, men det må vel også tages med i betragtning, at Vestjylland sammen med de nordligste grænseegne af de skånske landskaber siden landbrugets indførelse i Danmark havde været de naturlige steder at praktisere husdyrbrug.

Hovedparten af den jyske eksport kom vel fra Vestjylland, selvom der bl.a. rigtignok er belæg for at østjyske kongelige lensgårde producerede staldøksne. Når man ser hen over de diagrammer, hvor Enemark har opstillet de handlende efter hjemsted, vejer de vestjyske oksehandlere temmelig tungt. I diagrammet over den samlede oksedrift ud af Danmark i årene 1519-20 udgør de vestjyske oksehandlere f.eks. 41 pct. mod østjydernes 18 pct. og 16 pct. udlændinge.

Heri ligger naturligvis ingen dokumentation for, at den danske eksport af levende okser i lige så høj grad kom fra Vestjylland, men det er sandsynligt at overrepræsentationen af vestjyske oksehandlere hænger sammen med, at hovedparten af denne eksport i Senmiddelalderen, kom fra det pastoralt orienterede Vestjylland, hvor eksporten af levende okser sydpå, i hvert fald fra de sydlige dele af Vestjylland, ikke var nogen nyhed i midten af det 15. århundrede. Det nye var snarere, at afsætningsmulighederne i Tyskland og Nederlandene bedredes på grund af urbanisering, protoindustrialsisering og øget levestandard, hvorved drivning af levende okser sydpå blev en stadig bedre forretning ikke alene for vestjyske marskbønder, men efterhånden også for store jordbesiddere i Jylland og på Fyn, som havde kapital til at innovere produktionen i takt med markedets krav om bedre kvalitet og større mængder.

Poul Enemark har præsteret et respektindgydende stort og nyttigt stykke forskning. Hans værk giver ikke alene en udlægning af den danske oksehandels historie og et godt indblik i kildesituationen, men også meget omfattende historiografiske redegørelser, som dog sine steder kunne have været ført bedre up to date. Hans bog er af blivende værdi med et væld af oplysninger, hvoraf mange centrale er bearbejdet statistisk og opstillet i klare tabeller og diagrammer.

Men hvor er det irriterende at skulle lede efter noterne midt inde i bd. 2 mellem litteraturliste, forkortelser, bilag og diagrammer.

Nils Hybel

Erik Gøbel (red.): Jens Kusk Jensen: Navigationens Udvikling – og lidt om hans liv og håndbøger. Maritim Kontakt, bd. 25, 2004, 272 s., 175 kr.

At Jens Kusk Jensens *Haandbog i praktisk Sømandsskab* var svær at få udgivet og solgt til at begynde med, forekommer i dag helt ubegribeligt, og det foreliggende bind af *Maritim Kontakt* gør ikke forundringen mindre, for det er en lang hyldest til Jens Kusk Jensen og hans enestående maritime forfatterskab, som brød traditionen om, at en sømand tog sin viden og erfaring med sig i graven.

For at hædre Kusk Jensens minde får han selv ordet i det ikke tidligere udgivne skrift om *Navigationens Udvikling*, hvorefter følger en række korte artikler om Jens Kusk Jensens liv og håndbøger.

Det siger næsten sig selv, at Kusk Jensens redegørelse om navigation er en drøj omgang for lægmand. Den ene matematiske beregning afløser den anden, men målgruppen er jo også tydeligvis navigatørerne. "*Hvem mindes ikke naar Frivagten ombord i et Skib blev purret ud?*" spørger han på side 40, og på side 82 hedder det: "*Mercators Kortprincip er jo Læserne saa godt bekendt, at jeg ikke behøver at omtale det her*". På side 92 står der, at "*Enhver ved, at Radius er lige Chorden til 60 Grader*". Men disse indforståede bemærkninger er lette at leve med, når man tænker på de muligheder, Kusk Jensens redegørelse åbner for den særligt interesserede, og hvordan man med denne viden om navigationen måske kan nå frem til nye indsigter i søfartshistorien. Det indledende afsnit om oldtidens navigation er desuden spændende og letlæst. Og bag det hele fornemmes Kusk Jensens udgangspunkt for arbejdet med manuskriptet, nemlig spørgsmålet om, hvordan vikingerne nåede til England – hvordan navigerede de?

Når vi bevæger os over til bogens anden del – artiklerne om Jens Kusk Jensens liv og håndbøger – er det ind imellem ganske svært at fange den røde tråd. Ganske vist handler det hele om Kusk Jensen, men i en så spredt orden, at helheden er lige ved at forsvinde. I Susanne Overgaards "*mikrostudie i Jens Kusk Jensens betydning for Limfjordssejladsen*" får man en udmærket biografi, men udover understregningen af Kusk Jensens autoritet som fagmand er det svært at få øje på nogen analyse af hans særlige betydning for Limfjordssejladsen.

Helt anderledes levende og klar er Margrethe Kudsk Andreasens beretning om sin far i barndomshjemmet i Nivå, da enkemanden

Kusk Jensen havde giftet sig for anden gang – med en 26 år yngre kvinde.

Niels J. Bagges bidrag hylder Kusk Jensens minde for den enestående betydning, *Haandbog for praktisk Sømandsskab* har haft for generationer siden udgivelsen i 1901. Men noget bud på Kusk Jensens egen motivation får man ikke. Det anes til gengæld i Anker Lauritsens artikel om ”*Håndbogen – og de gamle skibe*”, hvor fascinationen og romantikken ved sejlskibene ud nævnes til drivkraften i arbejdet. Man kunne måske føje til, at Kusk Jensen har forstået, at han stod på kanten af den gamle epoke og på tærsklen til den ny og derfor så behovet for at skrive det ned, som skulle blive verdens mest komplette håndbog om praktisk sømandskab.

Selv om Kusk Jensen ikke dyrkede sejl-sport, undrer det ingen, at den erfarne sømand også på dette i hans tid nye felt kunne gøre sig stærkt gældende med en håndbog, som alle uanset rang og stand kunne have glæde af – Christian 10. var én af dem, så Kusk Jensen og kongen havde noget tilfælles og noget at tale om, da der skulle takkes for ridderkorset. Denne side af Kusk Jensens arbejde beskrives af Nils Aage Jensen.

Bogen slutter med Erik Gøbels liste over udvalgte titler af og om Jens Kusk Jensen.

Om end helheden som sagt er blevet lidt ujævn, må det ikke glemmes, at der er ydet en stor og prisværdig indsats for at få *Navigationens Udvikling* udgivet. Manuskriptet er en vigtig del af Kusk Jensens forfatterskab, og det er godt, at det nu foreligger på tryk. I forbindelse med udgivelsen er der i øvrigt lavet en imponerende og ganske nyttig samling af biografier over de omtalte personer i *Navigationens Udvikling*.

Hvad de kortfattede artikler måtte savne i historisk analyse og sammenhæng, gives mangefold igen i engagement, og derved rammer bogen det brede, maritimt interesserede publikum, den er skrevet for. Og det er vel i grunden det vigtigste.

Karsten Hermansen

Bjarne Stoklund: Tingenes kulturhistorie. Etnologiske studier i den materielle kultur. Museum Tusulanums Forlag 2003, 232 s., 248 kr.

Professor emeritus Bjarne Stoklund har siden sin pensionering fra Københavns Universitet i 1996 ikke ligget på den lade side. Senest er det blevet til denne bog om tingenes kulturhistorie og en række artikler i forskellige tidsskrifter.

Stoklund løfter en advarende pegefinger mod de senere års studier af kulturel konsumtion – i lighed med den nye tingenes kulturhistorie som i disse år vokser frem på den internationale scene, vil Stoklund nemlig gerne tilbage til selve tingene – til genstandene – og deres anvendelsesmåde. Ting er andet og mere end symboler, de er også konkrete, praktiske redskaber, der har en funktion.

Bogen indledes med en kortfattet og klar oversigt over etnologiens udvikling i det 20. århundrede, dens forskningsfelter og teoretiske inspirationer. Det vises, hvordan etnologien er gået fra at være et studium af materiel kultur til at være et studium af normer, forestillinger og værdier – i dag især diskurser. Mao. kultur-analyse frem for ren genstandsanalyse- og beskrivelse.

I løbet af 1990'erne ændrede etnologien sig fra at være et studium af sociale relationer til at være et studium af symboler, koder og budskaber. Herved fik studiet af den materielle kultur atter en plads i etnologien, selvom man ikke greb tilbage til ældre tiders evolutionistiske og diffusionistiske tankegods, men i stedet fokuserede på konsumtionen – dvs. forbruget af og måden at bruge genstandene på, ligesom der fokuseres på den betydning, som mennesker tillægger forskellige ting. Inspirationen hertil kom fra folk som Pierre Bourdieu, Mary Douglas, Claude Lévy-Strauss, Roland Barthes og andre, og fokuseringen på tingenes symbolværdi gav tiltrængte nye vinkler på ældre tiders rene genstandsforskning.

Man skal dog, siger Stoklund ganske rigtigt, være varsom med ikke at lægge så meget vægt på de symbolske elementer, at man rent glemmer, at tingene også har en form og funktion ved siden af den rene symbolværdi. Genstande er ikke ord, og de lader sig ikke uden videre afkode og aflæse som en tekst. I forbindelse hermed kan Stoklund ikke nære sig for at komme med et lille hip til arkæologerne, som, mener han, alt for ureflekteret har taget den moderne semiotik til sig, og derfor føler sig i stand til at udtale sig om tingenes betydning i fjerne, fortidige kulturer uden at tage hensyn til deres mangetydighed.

Ting – eller artefakter, som det så højtravende hedder inden for forskningen – har tre egenskaber: De har en form, de udfylder en funktion og de er bærere af en betydning. Det er det sidste forhold, som i egentlig forstand gør dem til kulturelle fænomener.

Stoklunds bog er et opgør med både den gamle etnologis fokusering på form og funktion, og den moderne etnologis fokusering på betydning. Genstanden skal i stedet analyseres som en tre-enighed af de ovenfor nævnte tre elementer, og

det skal ske i såvel et diakront som et synkront perspektiv. Man forstår nemlig ikke *"fuldt ud samspillet mellem mennesket og tingene, hvis ikke der også anlægges en diakron vinkel i form af en "tingenes kulturhistorie"* (s. 18).

Efter indledningen følger en række kapitler, der følger tingenes kulturhistorie, og som enten er nyskrevne til lejligheden eller bearbejdede versioner af ældre arbejder. I bogens to første kapitler præsenteres vi for de to (før)etnologiske pionerer, danskeren Troels Troels-Lund og nordmanden Eilert Sundt. Med udgangspunkt i striden mellem den tyske historiker Dietrich Schäfer og Troels-Lund om historiens genstandsfelt i 1880'erne og 1890'erne kortlægger Stoklund Troels-Lunds historieopfattelse. For Troels-Lund var det væsentlige at se, hvordan livet i alle dets små enkeltheder havde udviklet sig og ændret menneskets vilkår. Men enkelthederne skulle også føjes ind i et større hele – en syntese, der hos Troels-Lund tog udgangspunkt i en udpræget evolutionistisk historieopfattelse, som dog også var præget af diffusionisme og forestillingen om *"gesunkenes Kulturgut"*. I modsætning til Schäfer byttede Lund gerne en pose med kongerækker og en håndfuld kurfyrster for en grundigere viden om lampeglassets fabrikation eller brugen af tændstikker. Hvad nytte gjorde en omfattende viden om konger og krige, hvis man ikke kendte til det materielle livs daglige produkter og disses anvendelse og betydning for menneskene?

I kapitel 2 præsenteres vi for nordmanden Eilert Sundt. Den mand, der efter H. F. Feilbergs eget udsagn, gjorde ham til folkelivsforsker og kulturhistoriker. Sundt er ingen hvem som helst. I Norge regnes han som grundlægger af sociologien, etnologien og statistikken, og i modsætning til Troels-Lund var han, med Stoklunds ord, i højere grad en egentlig forsker, mens Troels-Lund snarere var ren og skær forfatter. I modsætning til den stationære Troels-Lund var Sundt hele tiden på farten, på feltarbejde til selv de fjerneste bygder. Det slående ved Sundt – også i modsætning til Troels-Lund – er da også hvor moderne han virker. Hans analyser af kulturelle processer og regional variation i byggeskik og brugsgenstandes udformning, ligner i mangt og meget den måde, hvorpå lignende analyser i det 20. århundredes antropologi og etnologi er blevet foretaget. Sundt udgav i øvrigt en mængde værker om norsk "folkekultur" i 1850'erne. Værker, som stadig den dag i dag er læseværdige.

I bogens første kapitel, som vedrører "ting", nemlig kapitel 3, introduceres vi for et tema med bud til sande etnologi-afficionados: hørivens kulturhistorie. Høripen bruges som et godt eksempel på den i store dele af 1900-tal-

let fremherskende teori inden for etnologien – diffusionismen eller den såkaldt historisk-geografiske metode. Kernen i diffusionismens genstandsanalyser ligger i spredningen af genstande fra egn til egn. Udgangspunktet er at genstande "vandrer" fra område til område og dermed spredes. Når man f.eks. skal afgøre om en bestemt genstand, der findes i et givet område – f.eks. en hørive – er konstruktionsmæssigt beslægtet med en anden genstand fra et andet område, ser man på den del af genstandens form, som ikke er udledt af dens funktion. Er der ligheder her, må man formode et slægtskab. Det videre mål bliver da at bestemme ad hvilken rute genstanden har rejst! Målet med kapitlet er både at præsentere den diffusionistiske metode og genstandsanalyse, og samtidig at komme med en velplaceret kritik af metoden. Men noget egentligt svar på, hvorfor der findes så mange forskellige typer høriver, kommer Stoklund ikke med. Men det er nu heller ikke hensigten.

I kapitel 4 glider vi over til en anden gammel travet: gårdtyper og byggeskik. Der tages afsæt i den gamle diskussion om, hvor grænsen mellem dansk og tysk byggeskik i Slesvig gik, og vi introduceres til den sachsiske og den danske fire(og tre-)længede gård. I tidligere tider brugte man evolutionistisk, diffusionistisk metode parret med etniske argumenter for at sætte en "rigtig" sindelags- og/eller folkegrænse i landsdelen. I Slesvig synes det at være sådan, at sprogskifte og gårdformer følges ad, således at der måske alligevel er noget om snakken med den etniske gård.

I kapitel 5 undersøges "Læsøboerne og det daglige brød". Ved at underkaste udviklingen i den læsøske brødbagning en undersøgelse, ser Stoklund på om øen faktisk er det reliktområde, som en tidligere tids etnologer troede. Og det er den – lad det straks være sagt – selvfølgelig ikke. Den læsøske brød- og bagekultur var påvirket af de økonomiske konjunkturer og forandrede sig i takt hermed. Øer er dermed ikke de konservative bastioner, som en senere tid gerne har villet gøre dem til.

I kapitel 6 handler det om fodtøj, mere præcist om færøske hudesko og danske træsko. De første er ikke, som man måske kunne forledes til at tro, noget særligt færøsk, men derimod en skotype, som var udbredt i flere af Europas randområder, hvor også andre gamle kulturtræk er bevarede. Men hudeskoene var ikke bare udtryk for en særlig regional anderledeshed. Det var derimod et stykke yderst funktionelt fodtøj, når man skulle bevæge sig let og ubesværet i fjeldene. De forsvandt derfor først, da man i tiden efter 2. Verdenskrig fik adgang til de lige så praktiske, men fabriksfremstille-

de, gummisko. Pointen i artiklen er, at hverken hudesko eller træsko er relikter, men derimod rationelt og funktionelt fodtøj, som er blevet benyttet helt bevidst ved siden af en række andre og mere "normale" sko.

I kapitel 7 bevæger vi os fra genstande til mennesker og økolyper, og dermed i realiteten også bort fra bogens egentlige emne, nemlig tingene. Stoklund har i tidens løb beskæftiget sig en del med danske bønder og de økologiske vilkår, hvorunder de virkede, og noget nyt i forhold til tidligere får vi vel egentlig ikke her. Hvordan prægede omgivelserne og miljøet bønderne og hvorledes udnyttede de forskellige naturlige ressourcer, de havde til rådighed? Om end kapitlet kan være interessant for den forudsætningsløse, så har det ikke meget med "ting" at gøre, hvis vi altså ser bort fra at disse bønder rent faktisk producerede ting: tøndebånd, træsko, kul og vognhjul.

I kapitel 8 hensættes vi med ét til en ganske anden verden, nemlig til 1800-tallets store industriudstillinger i de europæiske storbyer. På disse udstillinger konkurrerede de fremvoksende nationalstater ikke på våben, men på varer. Udstillingerne blev en valplads, en krig på produktion af de bedste og mest raffinerede industriprodukter. Vi hører om overgangen fra håndværk og husflid til massefabrikation og industri, og de problemer med kvaliteten, der opstod, når de massefremstillede varer fortrængte de gamle håndlavede produkter. Det søgte man at råde bod på ved at opføre kunstindustrimuseer, som dels skulle fremme den gode smag og dels vise, hvad man formåede. I slutningen af 1800-tallet blev kunstfliden desuden national. God kunstflid skulle have en særlig national "ejendommelighed": *"Med ønsket om, at kunstindustriens produkter skulle være nationalt ejendommelige, at hvert land skulle fremvise sin egen særlige stil, er der ved århundredets slutning føjet interessante nye facetter til de æstetiske krav..."* (s. 188). Verdensudstillingen som fænomen er tæt forbundet med nationalstaterne og industrisamfundet.

I kapitel 9 gælder det folkedragten og *"opfindelsen af traditionen"*. Her drejer det sig bl.a. om et opgør med myterne om dels den nationale dragt, og dels den forestilling at hver egn skulle have haft sin specielle dragt forskellig fra andres. Her var derimod tale om mode, der vandrede fra by til land. Var der nogen særlige regionale kendetegn, gjaldt det faktisk kun hovedbeklædningen.

I bogens sidste kapitel behandles bøndernes tidsopfattelse i tidlig moderne tid. Genstande som lommeure, almanakker og dagbøger dukker op i takt med at den gamle bondelivsstil forsvinder til fordel for den moderne farmerlivs-

stil. Men betyder det at man kan slutte, at bønder som ejede disse ting også var indehavere af en ny bondementalitet? Det synes i hvert fald ikke at gælde dagbøgerne. De fleste optegnelser er derimod udtryk for en traditionel bondeprofil. Ej heller urene fortæller meget. De synes for det meste at være blotte statussymboler.

Stoklunds bog fremtræder primært som et katalog over de forskningsinteresser, han gennem et langt forskerliv har haft. Den opsummerer hans forskningsresultater, mere end den bringer nye ting for dagen, og fungerer derfor fint som introduktion til etnologisk videnskabs-historie. Den indledningsvist proklamerede forholdet sig til den nye tingenes kulturhistorie er der dog ikke meget om. Det forbliver alene ved indledningens statements.

At læse Stoklund er som at høre en fjern kalden fra en gammel ven.

Peter Henningsen

Henrik Gjøde Nielsen: Syg og sund i Hals Kommune. 1903 – Hals Apotek – 2003. Hals Museum 2003, 64 s., 85 kr.

Gennem tiderne har vi forsøgt at stoppe sygdomsudbrud og afværge nye, men der har som bekendt været tilfælde, vi ikke altid har kunnet kontrollere. For ikke så forfærdelig lang tid siden hærgede fugleinfluenzaen i Asien, epidemien skabte stor frygt, og der fandtes umiddelbart ingen metoder til at bekæmpe den. Forskningen måtte på overarbejde.

Henrik Gjøde Nielsen fortæller i *Syg og sund i Hals Kommune. 1903 – Hals Apotek – 2003*, hvordan det sydøstlige Vendsyssel har været udsat for sygdomme blandt mennesker og dyr, samt hvordan det lokale sundhedsvæsen har håndteret de forskellige situationer. Forfatteren er museumsinspektør ved Hals Museum, som i samarbejde med Hals Apotek har udgivet bogen, hvis sidste del er viet til apotekets historie. Udviklingen i Hals og omegn sammenholdes med det danske sundhedsvæsens generelle udvikling fra 1500-tallet, hvor professionaliseringen af lægevidenskaben begyndte, til 2003, hvor det lokale sygehus i Dronninglund var lukningstruet.

Blandt "flere pust fra den store verden til Hals" er den spøjse fortælling om Selambo, der blev hårdt såret under en afrikansk stammekrig, men hvis liv blev reddet af lægen Fritz Schmidt. Selambo fulgte herefter lægen indtil hans død, og følgeskabet førte høvdingesønnen til Nordjylland, hvor han vakte opsigt under folkestrejken i august 1943. Her ignorerede

han tyskernes afspærring af Aalborg og Nørresundby – trods besættelsesmagten havde standset ham – og cyklede videre med lægens forsyninger.

Folketro og folkemedicin er et af temaerne i bogen, mirakler med religiøse forklaringer, og helbredelser hjulpet godt på vej af diverse miksturer og remser. Et eksempel fra Øster Hassing Kær er en lang trylleformular med både hedenske og kristne gløser, der tilsyneladende kurerede dyrene på en gård. Som Gjøde Nielsen skriver: *"Jagten på sundhed og helbredelse for sygdom følger uransaglige veje"*, og en sammenligning med vores samtid er fristende.

Troen på helbredelse ved håndspåbyggelse hører vi stadig om. Tv-programmer med prædikanter, som f.eks. får folk op af kørestole, tror de fleste ikke på er ægte. Alligevel tiltrækker de mange seere, som spørger sig selv, hvorvidt sin det kan helbrede kroppen. Rygter om genfærd i garagen og kontakt med en afdød kusine er ligeledes gode fortællinger, eksistensen af en åndernes verden fascinerer mange.

Modtagelsen af videnskabeligt uddannede mænd og kvinder i lokalsamfundene har ikke altid været gnidningsfrit, eksempelvis havde Madam Bøhme sine problemer i Hals sogn. Fra begyndelsen af 1800-tallet kunne jordemødre eksamineres på Den kongelige Fødselsstiftelse i København, og madam Bøhme var blandt de første. Trods ihærdige forsøg kunne hun ikke tage konkurrencen op med den lokale, selvlærte madam Gierchen og måtte efter nogen tid søge stilling andetsteds. En ny, uddannet, men lokal jordemoder tog over, og jordemodervæsenet var nu etableret i Hals og omegn, men som Gjøde Nielsen skriver, var det en svær fødsel.

Derimod er det gået den anden vej for homøopaterne i Hals og omegn, for i begyndelsen af 1900-tallet arbejdede homøopatien side om side med farmakologien, da apoteket havde en homøopatisk afdeling. Nu er andre alternative behandlingsmetoder til gengæld i fremgang. Akupunktører og zoneterapeuter har opnået større anerkendelse end f.eks. homøopater, biopater, healere og clairvoyante, og de supplerer i stigende grad den traditionelle lægevidenskab.

Ligeledes oplever alternativ medicin en fremgang, men lægemidler er alt i alt stadig kemiske. Da apoteker blev udbredt i Europa i 1500-tallet, så medicinlageret uvægerligt anderledes ud, og indholdet i et velassorteret apotek dengang – spanske fluer, bænkebidere, regnorme, menneskefedt, menneskeblod med meget mere – er kuriøst. Hjemmebryggede og eksotiske medikamenter er stadig et kendt fænomen, og nogle stadig af mere tvivlsom karakter end andre. Gjøde Nielsen giver eksemplet

med det illegale salg af knust næsehorn til forøgelse af den mandlige potens. Kan troen flytte bjerge?

Pernille Grouleff Poulsen

Hans Gjedsted: Aalborgs Møller i 1600-årene. Aalborg Stadsarkiv 2003, 68 s., 75 kr.

Hans Gjedsteds bog om Aalborgs Møller i 1600-årene er udgivet af Aalborg Stadsarkiv, og formålet er ifølge forordet at finde frem til de sporadiske oplysninger, som de bevarede kilder fra 1600-årene indeholder om mølledrift i Aalborg med vægt på de personlige forhold omkring møllere og ejere, og det er tilstræbt kun at anvende utrykte kilder, som de findes i forskellige arkiver.

Hans Gjedsted er lokalhistoriker og tidligere medarbejder på Ålborg Stadsarkiv, og det er da heller ikke første gang, han arbejder med arkivalier fra egnen omkring Aalborg, idet han har skrevet adskillige artikler især i Årbog fra Himmerland og Kjær Herred. For mange egne er det vanskeligt at finde systematiske kilder fra 1600-tallet, men i Aalborg synes lensregnskaberne forholdsvis omfattende, og det lykkes for Hans Gjedsted at få skabt en rimeligt sammenhængende beretning på basis af især disse lensregnskaber og tingbøgerne.

De formålet er så tydeligt angivet, skulle man måske ikke tage sig så meget af nogle afsnit om generel møllehistorie, hvor udtalelsen, at *"kongen ikke tillader at vand løber ud i havet uden først at have gjort landegavn"*, tillægges Valdemar Sejrs Jyske lov fra 1241 frem for den almindelige antagelse, at udtrykket stammer fra Valdemar Atterdag og er udtalt ved et møde i Kiel i 1356, som det er skildret i Sjællandske Krønike. Men da Hans Gjedsted her genbruger tekst fra sin omtale af Støvring Vandmølle i årbogen *Fra Himmerland og Kjær Herred* 1989, så er en indvending vel nok på sin plads. Yderligere bør det bemærkes, at det, i modsætning til hvad Hans Gjedsted skriver, også er tvivlsomt, hvor mange danske møller der kan dateres før år 1000, ligesom det er væsentligt at slå fast, at *"skvatmølle"* var den gængse betegnelse for mindre møller, hvad enten de var horisontale eller vertikale. Betegnelsen skvatmøller anvendtes en del i præsteindberetningerne fra 1661, der var et led i matrikelarbejdet. Med henvisning til museumsdirektør Christian Fischers og Silkeborg Museums undersøgelser er der ikke tegn på, at der fandtes horisontalmøller i hverken Jylland, på Sjælland eller på Fyn.

Men tilbage til Jyske Lovs afsnit om vandmøller I. bog kap. 57, der handler om at undgå

at genere andre, når man etablerer en ny mølle. Anden fra Jyske Lov kunne have været god at følge i Aalborg, hvor vandet tydeligvis var en for knap ressource, og hvor den møller, der udnyttede vandet rigelig kreativt, ikke kunne undgå at genere andre. Der skulle bruges vand til brandslukning, til vask, til at fylde brønde med, til at smide sit affald i, til at blødgøre skind og især til at holde voldgraven ved Aalborghus fyldt med. Så hvis en møller tog, hvad han havde behov for, kunne andre få problemer. Man får en fornemmelse af et helt lille delta, hvor Østerå løber igennem Aalborg, og bogen giver en god fornemmelse af de mange møller, en stor by som Ålborg havde brug for, og hvor svært det tilsyneladende har været *ikke* at genere hinanden.

Og det er da også gennem tingbøger, meget af den sporadiske viden, der kan beskrive situationen, kommer frem. Uden tvister ville der være færre arkivalier og følgelig mindre viden. Vi kan derfor kun være de forurettede kværlanter taknemmelige, for uden dem og den strøm af tingsvidner, der skulle besigtige åstederne og efterfølgende give en vurdering, havde vores viden om fortidens møller været begrænset. De mange syn giver yderligere et godt indblik i, hvor usikkert retsvæsenet fungerede, og hvor mange anstrengelser, man gjorde sig, for at det skulle gå retfærdigt til. Man ser gentagne gange syn, hvor sagerne med nutidens øjne er oplagte, men ikke var oplagte i øjeblikkets situation. En garver i barkmøllen ved Østerport uddybede kanaler, ændrede sluser og opdæmmede en fælles dam med åbenlys forringelse af en anden møllers forhold til følge. Sagen synes indlysende, men alligevel skulle der vidnes om mangt og meget, og forholdene undersøges langt tilbage i tiden.

Mit kendskab til Aalborg er ikke overvældende, men som forfatteren skriver, har byfornyelsen i Aalborg fjernet mange spor. Selv for en kender af Aalborg vil det være vanskeligt at finde kulturminderne fra bogen i dagens virkelighed. Til at illustrere beliggenheden af møllerne har forfatteren taget udsnit fra et ca. 100 år nyere kort, der stammer fra Erik Pontoppidans Danske Atlas fra 1768. På bagsiden af bogen, Aalborgs Møller, findes et større udsnit af kortet, så man ved sammenligning kan se, hvor detailudsnittene befinder sig. Kortet på bagsiden er meget illustrativt, og det giver en meget fin oversigt over åens forgreninger. Der er bare det problem, at kortet på bagsiden står på hovedet i forhold til detailkortene i bogen. Forfatteren har åbenbart valgt at gøre som Erik Pontoppidan.

Den tilhørende tekst, som vanskeligt kan læses, står rigtigt, men hverken nordpil eller vindrose er tydelige. Man kunne så spørge, om

det betyder noget, når de fleste vel ved på hvilken side af Aalborg, vandet ligger? At fremstille gode kort er vanskeligt, men skal lokalhistorie nå ud over sognet, er det vigtigt at have gode kort, og vigtigt, at kort, der refererer til hinanden, vender ens. Så kan man bedre acceptere, at ændringen i kompasvisningen gennem de seneste par hundrede år gør, at kort fra slutningen af 1700-tallet skal roteres temmelig meget for at have samme polretning, som vi kender i dag. Dette problem, der skyldes at de magnetiske poler flytter sig, er generelt overstet.

Hans Gjedsted har lagt et stort arbejde i sin bog, der på 68 sider giver en god introduktion til erhverv, vandmøller og møllerfamilier i en gammel, driftig by som Aalborg. Bogen har et fint billede på forsiden af Gammel Mølles bygninger, der spejler sig i den krummende å. Frilægning af åer bliver heldigvis mere og mere almindelig i byerne. Ny arkitektur indretter sig ofte fornemt efter vandet. Men man kunne godt ønske sig, at bare få af de gamle kulturmiljøer blev bevaret, eller at de i det mindste vil finde plads i navngivningen, når vandløbene igen får deres naturlige plads i byerne. Da det imidlertid er stærkt begrænset, hvad vi kan forvente af den slags, er det godt, at nogen bruger så megen tid på at samle oplysninger og genskabe de gamle kulturmiljøer i bogform.

Palle Kousgaard

Peter Ussing Olsen: Løkken – skudehandlere og fiskere, badegæster og andet løkkenfolk. Lokalforlaget Løkken 2003, 215 s., 195 kr.

Løkkens oprindelse kan spores tilbage til 1678, da et par mænd fra Furreby slog sig ned på Furreby løkke (hestefold), hvor de tilsyneladende ernærede sig ved "ølsalg og andet" ifølge opmålingsproto-kollen fra 1683. På linie med Blokhushus og Lønstrup opstod Løkken som ladeplads, hvorfra landbrugs-varer afsendtes til Syd norge (især Arendal og Kristianssand) og hvortil ankom træ, tømmer og jern-varer. Anskuet geografisk lå disse ladepladser optimalt for handelen, om end varerne måtte omlades i åben sø – ud for den vestjyske udligningskyst. Skudehandelen var altså grundlaget for den lille by, der langsomt voksede sig større og i 1787 havde 142 indbyggere, heraf 4 skudehandlere og 4 skippere. Et kort fra 1810 viser Løkken som et vindblæst samfund bestående af o. 45 bygninger, alle beliggende øst-vest.

Konflikten med England 1807-14 synes at have øget ladepladsernes betydning, idet Kat-

tegat var blokeret. 1800 opførtes ved Løkken et batteri med tre kanoner og ved flere lejligheder var der sømilitære træfninger ud for kysten. Mens Napoleonskrigene blev en national katastrofe for Danmark-Norge, synes krigen at have gavnet Løkken og de øvrige ladepladser. Og mens især Aalborg blev hårdt ramt i efterkrigs-årene, firedobledes skudehandelen frem til 1840. På sit højdepunkt i 1855 var der syv skudehandlere og 13 skippere i Løkken. Med øget liberalisering af verdenshandelen og større skibstyper aftog ladepladsernes betydning, og med kornsalgsperiodens ophør kombineret med udbygningen af infrastrukturen til lands, såvel jernbaner som veje, var skudehandelens epoke definitivt slut.

Omkring 1870 begyndte Løkken at antage sin nuværende form med et nord-sydgående vejnet. Også erhvervsmønstret ændrede sig gradvist med flere fiskere, arbejdsmand samt en række forskellige håndværk. I 1890 var fiskeriet byens dominerende erhverv. Medvirken- de hertil var bl.a. nogle særdeles gode fiskeår på flyndere i 1880'erne, og det bragte Løkken op på en tredjeplads på den jyske vestkyst. Bådene var i begyndelsen relativt små og mest egnede til kystnært fiskeri. Socialt delte beboerne sig i to grupper: handelsstanden og "spidserne" samledes i "Borger- og Håndværkerforeningen", mens fiskerne mødtes i "Fiskeriforeningen". Også blandt fiskerne indbyrdes var der skel, mellem bådejerne og deres medhjælpere.

Byen fik foruden forretninger sin egen sparekasse, læge og apotek. I 1868 kom der daglig postforbindelse til Løkken fulgt op af telegraf- en i 1870. Telefonen holdt sit indtog i 1887, mens elektriciteten først kom i gang i 1912. Skulle byen imidlertid udvikle sig yderligere, måtte den kobles på det efterhånden landsdækkende jernbanenet, også for herved at tiltrække sig den ny tids badegæster, der fra o. 1900 begyndte at dukke op.

Siden 1890'erne var der fremkommet flere forslag om banelinier mellem Løkken og byerne Hjørring, Vrå og Brønderslev. Som altid gjorde der sig mange forskellige og til dels modstridende interesser gældende, og også dengang var der fordelingspolitiske slagsmål mellem stat og amt. Resultatet blev en jernbaneforbindelse fra Hjørring via Løkken til Aabybro med forbindelse til Aalborg og Fjerritslev. Stationens placering i byens udkant afstak rammen for den fortsatte byudvikling i Løkken, således som man endnu kan se det. Forretningslivet fik et opsving, og byen blev servicecenter for det landbrugsdominerede opland.

I 1895 åbnede Løkken badehotel – i en tidligere skudehandlergård – men fik hurtigt følgeskab af andre. De oprindelige badegæster udgjorde et mondænt publikum, men jern-

banen gjorde det muligt også for almindelige mennesker at aflægge Løkken et besøg på en varm sommerdag. I løbet af 1930'erne suppleredes banen af privatbiler, busser og cyklister. Formentlig ikke uden stolthed kunne Hjørring Amtstidende i 1932 skrive: *"Løkken har efterhånden udviklet sig til en badeby af formelig internationalt snit"*. I 1927 stiftedes byens turistforening, der energisk tog fat med udgivelse af en folder fulgt op af radioforedrag af selvste Thomas Olesen Løkken, og siden hen af en række andre tiltag som bålfe-ster, blomsterfester mm. En særlig variant af denne turisme blev "den hvide by" på stranden, badehusene, hvis antal voksede stærkt.

Som helhed slap fiskerne i Løkken helskindet gennem Besættelsen og tjente helt godt. Udviklingen efter krigen krævede dels større både, dels bedre udstyr, og dermed kapital. Dette – kombineret med et generationsskifte – indskrænkede bådenes antal. Derudover krævede en fortsat udvikling anlæg af en egentlig havn, og det havde Løkken ikke. Afstanden til Hirtshals gjorde, at det – trods mange forsøg – ikke lykkedes at skabe muligheder for et havneanlæg, og det betød, at fiskeriet fra o. 1960 langsomt, men støt, faldt til noget nær nulpunktet. Også fiskene, hummer og torsk, har fortrukket af uvisse grunde. I 1970 lukkede fiskeauktionen og fem år efter blev redningsstationen nedlagt.

Tilbage er så turistmålet. Kombinationen af øget velstand og fritid samt privatbilismens udvikling, har gjort Løkken til mulighedernes by. Allerede i 1930'erne oprettedes et vandrerhjem og de første teltpladser, siden hen campingpladser. Både hoteller og private udlejere bød sig til, og siden kom sommerhuslandskabet. Gennem en række arrangementer hen over sommeren, søger byen at tiltrække sig opmærksomhed. Man har haft planer om både saltvandsakvarier og spillecasinoer i byen samt et "helse- og kurcenter" – underforstået for velbeslåede gæster. Man forsøger at markedsføre sig ikke blot som ferieby, men som en del af "toppen af Danmark".

Denne aggressive markedsføring har naturligtvis fremkaldt kritik. Allerede i 1977 skrev forfatteren Knud Holst, der selv boede i Løkken: *"Turisterhvervet i dag er blevet til et broget vildtvoksende, valutaindslybende erhverv. Man kan kalde det konsumturisme. Det drejer sig om at omsætte så meget som muligt for enhver pris, og uanset konsekvenserne for det lokale miljø"*. Også en kritisk rapport fra Aarhus Universitet satte spørgsmålstegn ved effekten af masseturismen. At denne problemstilling stadig er aktuel, vidner bl.a. en rapport fra Nordjyllands amt 2002 om. I rapporten peges der bl.a. på de trafikale proble-

mer, støj, ensidig satsning på unge samt slitage på naturen.

Peter Ussing Olsens bog er en grundig og kompetent gennemgang af Løkkens historie. Mest omfattende er vel behandlingen af fiskeriet og det moderne gennembrud, hvorimod selve skude-handelens omfang er svagere belyst. Bogen er en fortsættelse og udvidelse af jubilæumsbogen fra 1978, der heller ikke gør krav på fuldstændighed. Der er dog skrevet meget om området gennem de sidste 25 år, hvilket en omfattende litteraturliste vidner om, og som skoleinspektør og -direktør i byen gennem mange år, kender forfatteren sit emne. Imidlertid forekommer det mig, at forfatteren måske kommer lidt for tæt på sin egen tids problemer, når han om turismediskussionen kun har at sige, at "disse modsætninger gør Løkken dynamisk og spændende som by"! Diplomatsk sans eller svigtende dømmekraft?

Bogen har – pga. sit persongalleri – især bud til dem, som har deres rod i Løkken og omegn, men den er også – takket være sit emne - interessant for en bredere kreds: udviklingen af et lille samfund, først som handelsplads, derpå som fiskerleje og endelig eventyret om badebyen med den fine sandstrand og de store muligheder; men også som et skrækeksempel på, hvad der sker, når man ikke tager vare på naturens gaver.

Løkken kan være andet end øl.

Torben Hansgaard

Arnold Kæseler: Dueholms Diplomatarium. Vidnebreve, kongebreve og aftaler om sjælemesse fra sanct Johannes og Marie Magdalene kloster Dueholm i Mors i tiden fra 1371 til 1561 med indledning og kommentarer ved Arnold Kæseler. Forlaget ForTiden 2003., 219 s., 225 kr.

Dueholm klostres oprindelige brevsamling fandtes endnu på det tidligere kloster, da Jylland under Kejserkrigen i 1627 blev besat af fjendtlige tropper. Af sikkerhedshensyn blev brevkisten flyttet til Otto Skeels hus i Nykøbing, hvor den blev flammernes bytte under en ildebrand det følgende år. Den samling af breve, der går under navnet Dueholm klostres diplomatarium, er en afskrift, der nu findes som to håndskrevne bøger i den Arnamagnæanske Samling.

Dueholms Diplomatarium blev allerede udgivet af arkivar O. Nielsen i 1872, og Arnold Kæsellers nyudgivelse bygger tekstmæssigt helt

og fuldt på dette arbejde. Nyudgivelsen adskiller sig dog på flere væsentlige punkter fra den ældre redaktion. Hvor O. Nielsens arbejde er en komplet og nøjagtig sproglig gengivelse af diplomernes tekster, der dels er affattet på latin og dels på ældre dansk, har Kæseler valgt at oversætte teksterne til moderne dansk. Desuden har Kæseler valgt at referere en stor del af de mere stereotype og formel-agtige breve i stedet for at bringe dem in extenso. Alle betydelige breve er dog gengivet eller oversat i deres helhed, og oven over hver tekst er anmærket, om de er referat eller extenso. Endelig har Kæseler valgt at ændre brevenes rækkefølge. Hvor O. Nielsens udgave fulgte det oprindelige diplomatarium, som af administrationsmæssige årsager var ordnet således, at det uden hensyn til kronologien samlede adkomstbrevene omkring bestemte egne og gårde, bringer nyudgivelsen samtlige breve i kronologisk orden. Formålet er at tydeliggøre den historiske udvikling i klosterets vækst og funktion og forbindelserne mellem de personer og slægter, som sluttede op om klosteret. Kæsellers redigering må siges at være velbegrundet og hensigtsmæssig, men betyder samtidig, at den nye udgivelse ikke erstatter eller overflødiggør O. Nielsens arbejde fra 1872.

Dueholms diplomatarium består dels af selve brevsamlingen, dels af Arnold Kæsellers indledning og kommentarer og dels af en række smukke illustrationer.

Brevene er især vidnebreve om godsrettigheder, købekontrakter og overdragelse af gods til gengæld for afholdelse af sjælemesser. Hvor de breve, der omhandler godstransaktioner sjældent indeholder andet end de mest nødtørftige oplysninger om godsets art, giver sjælemessebestemmelserne et interessant indblik i tidens tankegang. Diplomatariet indeholder i alt 60 (af udgiveren nummererede) breve om sjælemesser fordelt over det meste af klosterets levetid fra 1371-1515.

Kæsellers indledning (s. 10-42) indeholder afsnit om brevsamlingens historie, om Johanniterordenens historie og dens forhold til kongemagten i Danmark og om Dueholm klostres historie, udseende og bebyggelsehistorie. Johanniterklosteret Dueholm ved Nykøbing på Mors blev formentlig oprettet i Valdemar Atterdags regeringstid. Det første kendte gavebrev til klosteret stammer fra 1371, og man har tidligere antaget, at klosteret er stiftet omkring denne dato. Kæseler argumenterer for, at klosteret er grundlagt af Valdemar Atterdag ved en donation af krongods på et relativt tidligt tidspunkt i hans regeringstid. Hertil kan indvendes, at Mors ved kong Valdemars tiltrædelse endnu var pantsat og delt mellem Rantzauslægten og den danske stormand Strange Ebbesen (Bild).

Strange Ebbesens del blev måske først overdraget til kongen så sent som 21.4.1365, hvor sønnen Ebbe Strangesen efter det andet oprør mod kongen var nødt til at afgive gods til kronen.

Mors og det nordlige Jylland var i klosterets første levetid skueplads for heftige kampe mellem adelen og kongemagten. Den jyske adel greb i tre omgange til væbnet oprør mod Valdemar Atterdag, og den oprørske adel blev efter hvert oprør tvunget til omfattende godsafståelser til kronen. Endnu under dronning Margrethe måtte efterkommere af tidligere oprørere bøde for fædrenes synder og afgive gods til kongemagten. Disse godsoverdragelser afspejles ikke direkte i Dueholms diplomatarium, men det er sandsynligt, at tidligere oprøreres gods mere eller mindre frivilligt har fundet vej til Dueholm kloster. Kæseler's ekskurs om oprørsmænd og forlig (s. 30) indeholder adskillige mulige kandidater, selv om Kæseler tilsyneladende ikke selv er opmærksom på sammenhængen. Det var et ofte set alternativ til en kongelig konfiskation at skøde forbrudt eller omstridt gods til kirken.

Det kan undre, at Kæseler citerer fra og henviser til kilder i værker som Reinhardts *Valdemar Atterdag* fra 1880 (note 15), Severinsens *Viborg Domkirke* fra 1932 (note 18) eller Gyldendal og Politikens *Danmarks Historie* (note 21, 23) i stedet for at hente kilderne direkte i *Diplomatarium Danicum / Danmarks Riges Breve* eller andre kildeudgivelser.

Det indledende afsnit afrundes med en redegørelse for sjælemessens betydning og form og et længere eksempel på de ritualer, som blev benyttet i 1300-tallets begravelsesmesse.

I en række ekskursor, der ledsager de enkelte breve i diplomatariet og i de fyldige billedtekster, redegør Kæseler for så forskellige forhold som mål og vægt, saltudvinding og tilbedelsen af jomfru Maria og andre helgener.

Kæseler har desuden gjort et stort og for tjenstfuldt arbejde for at identificere de mange personer, der optræder i gavebrevene. Man aner konturerne af et større netværk, som frister til nærmere studier af forholdet mellem klosteret og den omgivende adel. Her blot en enkelt tilføjelse: En af klosterets oftest nævnte velyndere er Mette Jensdatter (Due). Kæseler refererer hendes skifte fra 1442 (s. 113) og undrer sig over slægtsforholdet mellem ægteemanden Lyder Kabel og Gyldenstjerneerne på Ågård. Men når Mette Jensdatter, enke efter rigsråd Lyder Kabel, træffer aftale med Gert, Niels og Anders Pedersen (Gyldenstjerne) om arven efter hendes husbond, deres broder, skal det næppe tolkes sådan, at Lyder Kabel og Gyldenstjerneerne er brødre, men snarere sådan, at Mette Jensdatter før sit ægteskab med Ly-

der Kabel var gift med deres bror Erik Pedersen (Gyldenstjerne), som påvist af Poul Ene-mark i "Peder Nielsen Gyldenstjerne til Ågård og hans sønner" (*Festskrift til Troels Dahlerup*, 1985, s. 158-59).

Dueholms Diplomatarium er rigt illustreret med en række fotografier af de voldsteder, som er den endnu synlige rest af de i bogen nævnte herregårde, af kalkmalerier, kirkeinventar, mønter og sigiller.

Kæseler's nyudgivelse af *Dueholms Diplomatarium* er et smukt og interessant værk, som på flere væsentlige punkter supplerer O. Nielsens udgave fra 1872.

Henrik Lerdam

Jytte Sørensen: Vallø Stift og dets kirkegård. Vallø lokalhistoriske Arkiv 2003, 64 s., 80 kr.

Vallø Stifts Kirkegård blev indviet i 1763. Anlæggelsen var en følge af, at Stiftet få år forinden havde fået egen præst, som fra kirkesalen på Vallø Slot skulle betjene slottets boere, de såkaldte stiftsdamer med deres tjenestefolk, og Stiftets ansatte med familie. Den lille menighed talte da mindre end 100 personer, og de første godt 40 år var der gennemsnitligt kun en enkelt begravelse om året.

Det er historien om denne lille kirkegård og menneskene omkring den, lokalhistorikeren Jytte Sørensen fortæller. I tre indledende afsnit gør forfatteren rede for den historiske baggrund for Vallø Stift, for forholdene omkring stiftskirken og dens præster samt for kirkegårdens udvikling og historie. Afsnittene giver en udmærket introduktion til Stiftets historie, fra Frederik den Fjerde i 1713 skænkede grevskabet Vallø til sin elskerinde, den senere dronning Anna Sophie, til Christian den Sjettes dronning Sophie Magdalene i 1737 lod Vallø indrette til en stiftelse, hvor 12 adelige damer samt tre damer, der havde tjent ved hoffet, kunne nyde ophold og forsørgelse. Kirkegården var oprindeligt beregnet for Stiftets ansatte, idet Vallø's adelige damer havde krav på begravelse i tårnkapellet i Valløby Kirke. Men fra 1805-forordningen mod begravelse inde i kirkerne stedtes også stiftsdamerne til hvile på kirkegården. Da Vallø Slot nedbrændte i 1893 blev stiftsamenigheden opløst og overført til Valløby Kirke, men kirkegården er bevaret for personer, der ville have tilhørt den gamle stiftsamenighed.

De historiske afsnit følges af en registratur over de enkelte gravsteder i anlægget. Monumenterne er de velkendte 1800-talstyper som

bautæen, stelen og grotten samt enkelte eksemplarer af de populære støbejernskors. For hvert gravsted oplyses som minimum navn, stilling og fødselsdata for afdøde, ofte suppleret med biografiske oplysninger, der fører vidt omkring (fra champignondyrkning til hekseprocessen Køge Huskors!). En kronologisk fortegnelse over sløjfede gravsteder gennem tiden, et alfabetisk register over begravede i de bevarede gravsteder og et kort på omslaget inderside over gravenes placering på kirkegården og området omkring Vallø Slot. Dertil kommer små, håndtegnede skitser af kirkegårdens gravminder. Jytte Sørensen nærer tydeligvis en stor kærlighed til Vallø, og glæden ved at samle og videreformidle stoffet skinner igennem bogen. Det overordnede indtryk bliver desværre en smule rodet, især i registraturen, hvor fotos, skitser, faktuelle oplysninger og biografiske supplementer kæmper om opmærksomheden. Desuden stemmer opslag i registre ikke altid overens med oplysningerne i registraturen, og indholdsfortegnelsen forrest i bogen henviser flere gange til forkerte sidetal. Det skal dog ikke skygges for, at bogen vil være til god nytte for dem, der ønsker at lære den lille kirkegård at kende og måske aflægge den et besøg.

Rikke Ilsted Kristiansen

Erik Nørr: Genforeningens bedste gave – Skoleordning og amtskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920, bd. 2. Historisk Samfund for Sønderjylland 2003, 543 s., 248 kr. (for medlemmer af HSS 168 kr.).

Det er en regel med meget få undtagelser, at udgivelser fra Historisk Samfund for Sønderjylland er af høj kvalitet, hvad angår såvel indhold som udstyr. Det foreliggende arbejde af Erik Nørr følger reglen: Grundig forskning der er godt formidlet i glimrende boghåndværk. Genforeningens bedste gave udsendes som bd. 2 i serien Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920. Seriens bd. 1, den 587 s. store antologi Harmonisering eller særordning, redigeret af Erik Nørr og Hans Schultz Hansen, udkom 2002. I seriens

første bind, anmeldt af Henrik Stevnsborg i Fortid og Nutid 2003, hf. 2, s. 152-153, fremlagdes seks studier i arbejdet med at integrere eller acceptere særordninger i forbindelse med Sønderjyllands administrative overgang til Danmark; et arbejde der tillige gjorde Sønderjylland til – netop – administrativ forsøgsmark, hvorfra der kunne hentes inspiration til reformering af administrationen nord for Kongeåen. I denne mangefacetterede proces spillede det sønderjyske skolevæsen så betydningsfuld og omfattende en rolle, at historien om dette ikke kunne rummes i seriens første bind. I stedet konkluderede redaktionen, at skolevæsenet måtte underkastes en større, selvstændig undersøgelse, og det er resultatet af denne undersøgelse der foreligger her.

Bogens titel er hentet fra Troels Finks bog Sønderjylland siden genforeningen i 1920, 1955, i hvilken Fink anfører, at sønderjyderne selv har kaldt den sønderjyske skole for "Genforeningens bedste gave" (s. 441); en gave, der opstod i overgangen fra en preussisk til en dansk skoleordning, eller måske mere præcist en sønderjysk skoleordning, for mens det var præster og provster der førte tilsyn med skolerne nord for Kongeåen, blev det særlige embedsmænd, amtskolekonsulenter, der førte tilsyn med skolerne i Sønderjylland, hvilket gav sønderjyderne en mere moderne ordning, som gav anledning til både misundelse og debat i det øvrige Danmark. Den sønderjyske skole kom til at spille en betydningsfuld rolle i den kulturelle genforeningsproces gennem flere årtier, og ud over at ansøre til debat blev de sønderjyske bestemmelser også i vidt omfang overført til at gælde hele landet, efter at have været afprøvet i Sønderjylland. Også disse linier følges i Nørres bog, der således, som undertitlen da også antyder, ikke kun er et bidrag til den sønderjyske men også til den generelle danske skolehistorie, og til nationalitetshistorien, da også det tyske mindretals skolevæsen og dets betydning for den sønderjyske skoleordning, herunder de særligt problematiske forhold 1933-1945, behandles.

Der er således tale om et stort emne, der behandles med sikkert overblik og imponerende detaljeringsgrad. Et par sager må gøre det ud som eksempler: På det meget personlige plan redegøres for sagen vedr. "Frk. B." (s.78-86), en ugift alsisk lærerinde, der blev beskyldt for at have et forhold til en gift gårdmand. Det var naturligvis ikke acceptabelt. Sagens behandling og dens konsekvenser for det lokale skolevæsen og for såvel de centralt som de mere periferet involverede, illustrerer på glimrende vis amtskolekonsulentens og skoledirektionens reaktion, muligheder og håndtering af en så-

dan personsag. På den praktiske undervisningsområde gennemgås skole- og undervisningsplaner samt undervisningsmaterialer, hvor særligt gennemgangen af det tyske materiale sætter den sønderjyske skolesag i perspektiv, som med eksemplet ubådskalenderen (s. 269), der ganske vist stammede fra den uindskrænkede ubådskrig under 1. verdenskrig, men som også tjente som vægudsmykning i Højer helt frem til 1945; på kalenderen er med pertentlig skrift nøje angivet hver krigsmånedes sænket tonnage i tons. De tyske privatskoler gav i højere grad end de tyske kommuneskoler den nazistiske propaganda ganske frit spillerum, som f.eks. i regnebøger, hvor en opgave kunne være et regne ud hvor mange mennesker som "durch den Führer" havde fået arbejde og brød efter 1933 (s. 399). I den nationale, danske del af skalaen modificeres glorien omkring Nina Bang, "verdens første kvindelige minister" 1924-1926, hvis afgang fik mange af undervisningsministeriets embedsmænd til at ånde lettet op, da Nina Bang havde det med at blande sig i enkeltstager mere end godt var, om end samme Bang da også fremhæves for sit – forgæves – arbejde med at gennemføre en ny skoletilsynslov (s. 291).

Genforeningens bedste gave er en kompetent undersøgelse, der giver indblik i de særlige sønderjyske forhold og bidrager til dansk skolehistorie nord for Kongeåen i inspirerende parallelle forløb. De grundige studier og de nøje redegørelser for lokale forhold og funktioner, for skolernes bygninger, materiel og personale, for skoledirektionernes arbejde og for amtsskolekonsulenternes baggrund, opgaver og aktiviteter, skolebesøg med meget mere, er i usædvanlig grad med til at gøre denne både sønderjyske og nationale historie levende, fængslende og personlig. Der er mennesker bag og i historien. Genforeningens bedste gave kan læses med stort udbytte af de, som interesserer sig for sønderjysk skole- og lokalhistorie og af alle der interesserer sig for dansk skolehistorie i 1900-tallet netop skal forstås på baggrund af de sønderjyske erfaringer.

Henrik Gjøde Nielsen

Peter Blumensadt: Hugo Matthiessens Holbæk fotograferet 1913 og 1914, Forlaget Hikuin 2003, 70 s., 120 kr.

"Hugo Matthiessens Holbæk", af Peter Blumensaadt, er den 14. bog i serien Hugo Matthiessens Danmark. Mellem 1913 og 1922 fotograferede Hugo M. 76 købstæder, og i 1913 og 1914 besøgte han Holbæk. Hugo M. (1881-1957) var fra 1910 til 1949 ansat på Nationalmuseet - fra 1927 til 1949 som museumsinspektør - og brændte i denne periode for at fastholde købstædernes for ham idylliske udseende via sine fotografier.

Som indledning til bogen har Peter Blumensaadt valgt et uddrag af Hugo Matthiessens fotografiske programmerklæring fra tidskriftet *Fortid og Nutid*, hvor der bl.a. står: " ... Vore Købstæders stærke Fremvækst i de sidste Aartier er gaaet skaanselsløst hen over Resterne af Fortidens frodige Bykultur. Maleriske Gaarde og Gader er forsvundne, skønne, gamle Bygninger jævned med Jorden, og stadig falder mellem Aar og Dag Minde efter Minde om vore Forfædres Liv og Virke". Uddraget giver et glimrende indblik i Hugo Matthiessens fotografiske ærinde og historiske optik. Kort fortalt så han, hvorledes kunstfærdigt udsmykkede bygninger blev nedrevet og erstattet af for ham tarvelige og banale bygninger – især industrialiseringen satte sit præg på byerne med omstrukturering af gader, bygning af arbejderkvarterer og nye billige materialer. I Hugo Matthiessens optik var bygninger og gader mere end arkitektoniske manifestationer, de var ligeledes konkrete vidnesbyrd om menneskers liv og levned. En bygning kunne rumme såvel en ydre arkitektonisk som en indre kulturhistorisk skønhed. I sine fotografier forsøgte han netop at fastholde dette aspekt. Man kan muligvis hævde, at Hugo Matthiessen var tilbageskuende og konservativ i sit til tider idylliserende syn på fortidens bygningskultur, men forudseende har han uden tvivl været, idet udviklingen i 1900-tallet betød en gennemgribende ændring af bygningskulturen i de danske købstæder, og mange af de fotograferede bygninger er således nedrevet i dag.

Første del af bogen (s. 7-15) rummer udover indledningen et længere uddrag af Hugo Matthiessens beskrivelse af Holbæk fra 1915. Såvel bybeskrivelsen som fotografierne er koncentreret omkring de tre hovedgader, Ahlgade, Labæk og Smedelundsgade samt de stræder, der forbinder Ahlgade med havnen – en gadestruktur, der kendes tilbage til 1200-tallet med undtagelse af Labæk, der udgjorde en selvstændig lille by. Idyllen fandt Hugo Matthiessen især i disse små krogede stræder, tæt bebygget med små bindingsværkshuse. Anden del (s. 16-70)

indeholder først en kort oversigt over købstads-fotograferingernes forløb samt en motivfortegnelse af fotos fra Holbæk. Dernæst præsenteres læseren for 51 billeder med undertekster, der kort redegør for bl.a. beliggenhed og nuværende udseende. På bogens omslag er henholdsvis et bykort anno 1914 med de fotograferede bygninger indtegnet og et nutidigt kort med de aktuelle vejnavne.

En indvending mod bogen er, at Hugo Matthiessens ord og fotografier i høj grad får lov til at stå ukommenterede. Det er et bevidst valg fra forfatterens side, at Hugo Matthiessen selv skal komme til orde via fotografierne og de anvendte tekstuddrag, men det efterlader mig med et ubesvaret spørgsmål: hvorfor og hvordan har bogen og dermed fotografierne egentlig relevans i dag?

Fotografierne har selvfølgelig relevans i kraft af en historisk dokumentationsværdi, men det er vigtigt at have i mente, at fotografierne er Hugo Matthiessens personlige vurdering af, hvad der var vigtigt at dokumentere for eftertiden – og der hersker ingen tvivl om, at han var særdele begejstret for bindingsværkshuse og snoede gadepartier. En kildekritisk stillingtagen til bagvedliggende arkitektur- og historiesyn kunne have indsat Hugo Matthiessens arbejde i en tidsmæssig kontekst.

Det er interessant at stifte bekendtskab med Hugo Matthiessens fotografier og syn på bygningskulturen anno 1913 og 1914, og serien er endvidere med til at give bogens udgivelse mening, men udgivelsen kunne have været brugt til at se nærmere på de betragtninger om bygningskultur og -historie, som ligger i naturlig forlængelse af hans materiale. Det havde været oplagt at trække tråde til nutiden, hvilket ville underbygge berettigelsen til at beskæftige sig med Hugo Matthiessens fotografier som andet end blot et nostalgisk tilbageblik på svundne tider. For holbækkere kunne det eksempelvis have været interessant med en kort gennemgang af byens bygningskulturelle udvikling frem til i dag, måske med en beskrivelse af de arkitekter, der i begyndelsen af 1900-tallet i lighed med Hugo Matthiessen kæmpede for kvalitet og solidt håndværk.

Bogen kan imidlertid anbefales; fotografierne er fantastiske og inspirerer til fordybelse i forgangne tiders bygningskultur. Med udgivelsen har Peter Blumensaadt sikret, at holbækkere og andre mindes om altings foranderlighed og udviklings spor i de danske købstæder.

Dorthe Dalsgaard Olsen

Karl-Erik Frandsen og Jens Chr.V. Johansen (red.): *Da Østdanmark blev Syd-sverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet. Skånsk Senmedeltid och Renässans*. Skriftserie utgiven av Vetenskaps-Societeten i Lund, nr. 19, 2003, 147 s., 248 kr.

Otte forfattere har bidraget til denne antologi, som analyserer Skånelandenes overgang til Sverige i perioden efter Roskilde-freden i 1658 – med undtagelse af én artikel af Jens Lerbom, *Rikets vardagliga förkroppsligande. En aspekt av Gotlands 'fördanskning' före övergången till Sverige 1645*, der fortæller den spændende historie om Gotlands fordanskning før overgangen til Sverige i 1645 (s. 23-30) Når Lerbom, der faktisk viser, at der er tale om en regulær fordanskning uden anførselstegn, alligevel i titlen distancerer sig fra begrebet, kan det skyldes det særlige anlæg, mange af antologiens artikler er præget af, og som især Harald Gustafsson er fortalere for: at man ikke kan bruge nationale termer i forbindelse med udviklingen i 1600-tallet.

Både i sin indledning (s. 7-10) og i sin artikel *Att göra svenskar av danskar? Den svenska integrationspolitikens föreställningsvärld 1658-1693* (s. 31-60) hævder Gustafsson, at "det har visat sig fruktbart att försöka betrakta utvecklingen utan den moderna nationella förståelsens skygglappar" (s. 10). Gustafssons ærinde er bl.a. at gøre op med den ældre danske og svenske nationalt prægede historieskrivning om Skånelandenes overgang, dvs. for den danskes vedkommende Knud Fabricius' Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige I-IV (1906-58, reprografisk genudgivet 1972) og for den svenskes vedkommende Jerker Roséns mange arbejder om forsvenskningen af Skånelandene, koncentreret og populært fremstillet i Hur Skåne blev svenskt (1943).

Over for sine forgængere henholder Gustafsson sig til en tendens i den internationale historieskrivning, der i det store og hele ser det nationale som en del af tidligst 1700-tallets ideologiske gods; før den tid var folk ikke knyttet til nationen, men til lokalsamfundet og naturligvis den religion, der dominerede deres nære omgivelser. Det er klart, at dette synspunkt må spille en afgørende rolle ikke mindst i forbindelse med en analyse af et landområdes overgang fra at være underkastet ét riges statsmagt til at blive underkastet et andet riges statsmagt lidt klumpet formuleret for at imødekomme Gustafsson ved at undgå ordet nation og for så vidt også betegnelserne

Danmark og Sverige, der jo uundgåeligt giver nationale associationer.

En af Gustafssons pointer er, at Sverige i storhedstiden egentlig ikke var en afgrænset nation, men en konglomeratstat, der foruden det gamle svenske kerneland omfattede så forskellige områder som Finland, Livland, Forpommern, Bremen, de tidligere norske Jämtland, Härjedalen og Bohuslen – og så altså også Skåne, Halland, Blekinge, Øsel og Gotland. Skal man lade sprogfællesskab være et af de centrale kriterier for nationalt fællesskab, kan det jo knibe, når det drejer sig om de svenskbeherskede områder, hvor det vrimlede med tyskere og polakker og finner og nordmænd og skåninger; og ser man på de retlige og forfatningsmæssige forhold, var områderne ligeledes uhyre forskellige.

Spørgsmålet er imidlertid, om konglomeratstatsbegrebet bliver så almengjort, at det stiller sig i vejen for det særlige, der gjorde sig gældende for Skånelandenes overgang til Sverige. Det kan jo meget vel være, at den svenske statsmagt fandt det politisk vigtigst – og også mere overskueligt – at forsvenske Skånelandene frem for Bremen eller Forpommern. Og den svenske regering vidste jo, at man fra dansk side stræbte efter at genvinde de tabte landsdele og tilmed i 1670'erne satte sig for at hærtege dem.

Så vidt vil Gustafsson måske godt gå, at svenske politikere af pragmatiske grunde ville gennemsætte svensk lov og officielt sprog, men at det nationale skulle spille en rolle for såvel dem, der forsvenskede, som dem, der blev det, afviser han blankt. Hvad "var det 'danska' som man skulle göra 'svenskt' – fanns dessa begrepp med samma monolitiska styrka då som de gör för oss idag, för oss som utsatts för tvåhundra års nationell indoktrinering? Hur såg identiteterna ut före den moderna nationalismen? Den frågan har aldrig ställts" (s. 8).

Ud fra de undersøgelser, som antologien selv fremlægger, virker det søgt, når Gustafsson forsøger at likvidere enhver form for svenskheds- og danskhedsfølelse i forbindelse med Skånelandenes overgang til Sverige. Gustafsson indrømmer, at regeringen i 1678 med det såkaldte Ljungbyreskript, som handlede om en omorganisering af stifterne i de erobrede områder, "nu uppfattade en konflikt i bland annat etniska termer...". Og Gustafsson citerer selv, at man i reskriptet stræber efter at skabe en uniformitet mellem de svenske og de omtalte lande, "genom hvilken medh tidjden Inwånarne och Undersåtarne uti thesse måtte winnas till the Svenske ifrån de Danskes seeder och således med tidjden komma till at förlora hågen till Dannemark" (s. 50f.). Og reskriptet indeholder

en række konkrete forslag til forsvenskning inden for retsvæsen, skolevæsen etc.

Gustafsson slår fast, at netop det reskript var vand på de nationale historikeres mølle, men han iler med at understrege, at det ej gik så nemt, som reskriptet forordner det. Deri kan han have ret, men læser man reskriptet som et levn, er det dog ganske interessant, at det omtaler "Danske seeder" i modsætning til "the Svenske" og at det drejer sig om, at undersåterne med tiden skal miste "hågen til Dannemark". Det tyder på, at der fandtes en danskhed og en svenskhed, og det virker besynderligt, hvis man vil benægte, at der her er tale ikke om etniske, men om rent ud sagt explicitte begreber om to nationaliteter.

Gustafsson konkluderer, at "inlaget av svenskhetsfrämjande i denna integrationspolitik får ... inte förväxlas med nationalism i modern mening". Og "det var aldrig tal om något som liknar dagens 'etniska rensningar'. Befolkningen skulle inte 'utrotas', den skulle långsamt 'vänjas' vid det svenska" (s. 57). Måske afslører netop disse sætninger om etniske udrensninger kontra den langsomme tilvænnning i virkeligheden det modsigelsesfyldte i Gustafssons opgør med Fabricius og Rosén. Han skelner ikke mellem nationalisme og nationalfølelse. Vil han alligevel, fordi megen moderne forskning har travlt med at afvise nationalfølelsens eksistens før 1700-tallet, fortsat hævde, at den ej heller fandtes i forbindelse med Skånelandenes overgang, må han i hvert fald overse ikke alene Ljungbyreskriptet, men også konklusionerne på nogle af de andre undersøgelser i antologien.

Jens Chr. V. Johansen skildrer i Skåne og retsvæsenet 1658-1684 (s. 61-80), hvorledes de lokale retsinstanser i begyndelsen brugte dansk ret, i øvrigt ganske i overensstemmelse med, hvad der stod i § 9 i Roskildefreden, at de afstående landskaber skulle beholde deres "wanlige Rätt, Lagh och gamble Privilegier och Frijheter ..." (s. 61). Efterhånden blandes dansk ret med svensk, og Johansen viser efter at have fremdraget et stort materiale, at forsvenskningen efterhånden tager til, og at Karl 11.s meddelelse af 20.10.1683 til Göta hovrätt om, at svensk lov herefter gjaldt i Skåne, Halland og Blekinge var slutstenen på denne udvikling (s. 61). Johansen afslutter sin afhandling med at afvise Gustafssons anvendelse af begrebet "förskånskning", eftersom "samtiden användte sig af ordene 'dansk' og 'svensk' og forbandt dem med loyalitetsforestillinger". Samtidig advarer Johansen dog mod at overdrive hastigheden af forsvenskningen og påpeger, at "forsvenskningen på det administrative og retslige område nok var det, der gik hurtigst" (s. 77).

I sin artikel Prosten i Vomb og det nye språket 1683 (s. 107-17) gennemgår Stig Alenäs minutiøst 17 breve fra provst Hans Bewerling til Lunde-bispen samt et til konsistorium fra perioden 26. maj 1680 til 4. maj 1690. Alenäs påviser, at den danskfødte, københavnske Bewerlings første brev indeholder 100 pct. danske vendinger, mens det sidste brev fra 1690 indeholder 90 pct. svenske træk. Ifølge Alenäs har forsvenskningen sat sig igennem inden for kirken og kirkesproget, men han betvivler, hvor overbevist svensker Bewerling er blevet. Men såvel øvrighed som den lokale respekt for selvsamme øvrighed har bidraget til, at det efterhånden lykkedes at gennemtrumfe beslutningen om "en fullständig anpassning till den svenska gudstjänstordningen" (s. 115).

Karl Bergman beskæftiger sig med "Blekinges overgang". *Övergångsproblematiken ur ett regionalt perspektiv* (s. 119-137). Bergman er i udgangspunktet enig med Gustafssons tilgang til overgangen, derfor titlen i gåseøjne. "Statsbyttet innebar inte ett distinkt byte från något tydligt danskt till något annorlunda svenskt i kulturell eller politisk-ideologisk betydelse. Den värld man rörde sig i när det gäller normer och värderingar var en gemensam kristen luthersk värld där föreställningen om en god kristen ordning och relationen undersäte-överhet var väl kända. Samma krav kunde ställas på en dansk kung som på en svensk kung" (s. 134). Bergman anskuer således hele udviklingen vertikalt, hvor de fælles træk ved modsætningerne inden for begge riger udviser de forskelle, der måtte fremkomme, når en landsdel overgår fra ét rige til et andet.

Hvornår de trods alt tydelige forskelle på dansk og svensk – også i Blekinge – optræder, fremgår ikke af Bergmans indlæg. Dog bemærker han, at "statsbyttet innebar att gamla konflikter, som även fanns under den danska tiden, nu kom at diskuteras i termer av danskt och svenskt", men, understreger Bergman, "de nationella eller etniska beteckningarna betyder inte att konfliktnivån på något sätt höjdes" (s. 128). Nej, sikkert ikke, men det ændrer vel ikke på det forhold, at men det faktisk anvendes etniske og nationale betegnelser, og det må vel ud fra hele antologiens anlæg med dens titel *Da Østdanmark blev Sydsverige* være den centrale indfaldsvinkel. Dukker temaet nationalt tilhørsforhold op i den forbindelse, eller gør det ikke? Bergman synes som vist at svare ja, men han kan alligevel ikke lide "tolkningar med hjälp av nationalistiska, etniska eller kulturellt nationalistiska begrepp..." (s. 133). Igen synes det, som om oplevelse af national identitet gøres synonymt med nationalisme, og dermed falder Bergman i samme fælde som Gustafsson.

I sin artikel *Riddare av det juridiska gränslandet. Den skånska adeln på riksdagen 1664 ur ett identitetsperspektiv* (s. 91-105) tilslutter Fredrik Persson sig hundrede procent samme opfattelse som Gustafsson og Bergman: "Fokuseringen på en medveten 'forsvenskning' finner jag förenklad och föga fruktbar då den förutsätter nationens och den nationella identitetens förekomst i tidigmodern tid" (s. 91). Her skal ikke gøres, hvad der allerede er sagt om denne problemstilling i forbindelse med behandlingen af Gustafssons og Bergmans artikler. Perssons skildring af adelens rolle er ikke desto mindre interessant, og han givetvis ret i, at den skånske adel "framförallt engagerade sig i frågor med ett tydligt ekonomiskt och politiskt egenintresse", og at dette engagement ikke var "nationellt motiverat" (s. 103).

Men uanset motivet, kan man ikke komme uden om, at adelen var sig et nationalt tilhørsforhold bevidst. I Frederik 3.s håndfæstning fra 1648, den sidste og også mest adelsvenlige, hedder det således: "Icke heller skal nogen vdelndiske adelsmand, som sig her vdi riget agter at boesette, nyde Danske adelige privilegier, med mindre den med menige Danmarks riges raads samtycke naturaliseres och for en Danske herremand kiendes, antages och ansees och inden aar och dag der effter tages vdi æd" (Samling af danske Kongers Haandfæstninger, reprotryk, Kbh. 1974, s. 115). Som det ses, er der ikke tale om en nationalistisk afvisning af fremmede, men kun om en klar skelnen mellem udlændinge og danskere. At det var den danske adels privilegier, der handlede om, er sikkert og vist, men det ændrer jo intet ved, at den kaldte sig dansk.

Ud over de her nævnte artikler skildrer Solveig Fagerlund i *Smörkonor och rendekierlinger. Kvinnors handel mellan Helsingborg og Helsingör under forsvenskningstiden* (s. 81-89) ud fra et kvindeperspektiv detailhandelen over Øresund i den første periode efter Roskildefreden; Fagerlund påviser, at overfarten mellem Helsingborg og Helsingør selv i "forsvenskningstiden" – bemærk anførselstegnene her i modsætning til i overskriften – var en vigtig del af et udbredt handelsnetværk, hvor kvinder spillede en stor rolle, men indordningen under det svenske toldsystem satte dog kæppe i hjulet for mange af de handlende (s. 89). Fagerlund beskæftiger sig ikke med de mere principielle sider af overgangsproblemet, og det gør Karl-Erik Frandsen heller ikke i sin indledende, klare og koncise oversigt *Da Østdanmark blev til Sydsverige 1645-1720. En oversigt over den politiske baggrund og historikernes vurdering af den* (s. 11-21); Frandsen slår fast, at det var højhedsretten over Østersøen, der indtil 1721 var "det konfliktpunkt, der havde ligget bag

samtliche krig i Norden siden 1560", men som forsvandt med Ruslands fremkomst som en betydelig magt i Østersøen (s. 20). Synspunktet er traditionelt, men vel ikke af den grund forkert.

Antologien, som godt kunne have fortjent en grundigere korrekturlæsning – sammenlign fx flere af titeloverskrifterne med indholdsfortegnelsens måde at stave dem på – er forsynet med en glimrende bibliografi (s. 139-45) og en præsentation af de otte forfattere, hvoraf seks er svenskere, kun to danskere, en skævhed, som virker sårende på anmelderens nationalfølelse.

Benito Scocozza

M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte (1941). Fotografisk genoptryk med efterskrift af Jens Vellev, Forlaget Hikuin 2003, 480 s., 400 kr.

Det er godt 60 år siden, historikeren og museumsmandens M. Mackeprangs store værk om Danmarks middelalderlige døbefonte udkom første gang. Oplaget på 500 eksemplarer blev hurtigt udsolgt, og bogen har siden været næsten umulig at opdrive antikvarisk. Det har det lille, jyske forlag Hikuin nu rådet bod på ved at udsende et fotografisk genoptryk af fontebogen, der stadig indtager en central position i udforskningen af den romanske granitskulptur.

Der er bevaret op mod 1600 middelalderlige døbefonte i Danmark. Det betyder, at der i de fleste danske landsbykirker står en førreformatorisk døbefont, der som regel vil være kirkens ældste inventarbestand. Mackeprangs bog er dog ikke et systematisk katalog over samtlige disse fonte, men en geografisk ordnet syntese, hvor der redegøres for hver landsdels fontebestand, typologisk ordnet. Den indledende, almindelige del har karakter af en generel indføring i emnet. Her beskrives døbefontenes opbygning og udformning, og der gives en oversigt over de motiver – mønstre og tovsnoninger, bladranker og figurer af dyr eller mennesker, oftest hugget i relief – som pryder især de fynske og jyske fonte. Desuden behandles spørgsmål som teknik, polykromi og materiale, fontenes datering, deres forhold til kirkebygningerne og stenhuggerens inspirationskilder. Denne del af bogen kan fint læses for sig som en sammenhængende, bred introduktion til døbefontenes og stenskulpturens verden.

Man kan fortsætte med bogens specielle del, der omhandler de romanske granitfonte, som udgør langt flertallet af de middelalderlige fonte. De er hugget på lokale stenhuggerværksteder i det 12. og begyndelsen af det 13. århund-

rede og kan ordnes i egnesspecifikke grupper. I en bevægelse fra øst mod vest præsenteres læseren for de simple, sjællandske døbefonte med sparsom eller slet ingen dekoration, over det mere varierede fynske materiale, til de rigt udsmykkede og fornem huggede østjyske fonte. De temaer, Mackeprang introducerede i den almindelige del, udfoldes nu over de enkelte fontetyper: Først beskrives den aktuelle hovedtype, så de indenfor denne faldende undertyper, deres antal, udformning og dekoration samt afvigelser herfra, og derefter søges værkstedsforhold, inspirationsveje og datering fastslået. I analysen inddrages egnens øvrige granitskulptur – eller for Sjællands vedkommende manglen på samme – i form af gravsten og arkitektonisk skulptur, og fontenes motivverden beskrives nærmere fra enkle mønstre over jyske løver eller bibelske scener til for nutiden uforståelige tableauer; ofte giver Mackeprang en klar advarsel mod at overfortolke det symbolske indhold. En tilsvarende specialdel behandler efter samme skema de i gotisk tid importerede døbefonte, primært massefremstillede kalkstensfonte fra de gotlandske stenhuggerværksteder. Efter læsningen af de to dele har man som læser fået kendskab til de forskellige typers vigtigste karakteristika, men er måske også en smule forpustet over det mylder af detaljer og afvigelser, fontematerialet kan opvise. Specialdelene er som den almindelige del skrevet i en sammenhængende, letflydende prosa, men værket vil nok først og fremmest finde anvendelse som opslagsværk.

Trods sit omfang og det store materiale er bogen let at orientere sig i. Stadige henvisninger til de overådigt mange fotos (hvoraf en del kan ses på databasen www.medieval-image.org) sikrer, at læseren umiddelbart får syn for sagn. Det store billedmateriale giver samtidig blik for, hvor forskelligartet en forholdsvis begrænset motivverden som den romanske granitskulpturs kan udfoldes, og hvor stor forskel, der er i stenhuggerarbejdets kunstneriske kvalitet. Bogen bliver dermed også en grundig instruktion i det at se. Kort og tabeller hjælper til at skabe overblik over fontebestanden landet over, mens noteapparatet henviser til tidligere forskning i emnet. Bagest findes yderligere oversigtslister over udvalgte typer, et stedregister, en bibliografi og et English Summary.

Fontebogen blev vel modtaget i samtiden. I Fortid og Nutid (XIV, 1942) roste Chr. Axel Jensen værket som uundværligt for enhver, der studerede kirkearkæologi, og den legendariske, svenske professor i kunsthistorie, Johnny Roosval, indledte sin anmeldelse i tidsskriftet Fornvännen samme år med ordene "Åter har Danmark skänkt oss ett magnum opus inom

den medeltida konsthistoriens område”, ligesom han modtog bogen med ”*beundran och tacksamhet*”. Bogen udspringer af den samme grundige tradition som et værk som Uldalls Danmarks Middelalderlige Kirkeklokker (genudgivet af Hikuin 1982), hvor betragtninger over et stort materiale lægges frem, så værket ud over at tjene som uomgængeligt reference- og opslagsværk kan danne afsæt for videre studier.

I genoptrykket er bogen forsynet med en efterskrift ved Jes Vellev, middelalderarkæologisk ildsjæl og forlaget Hikuins ankermand. Vellev tegner et portræt af Mackeprang og fortæller om fontebogens mere end fire årtier lange tilblivelseshistorie; blandt andet gengiver han Mackeprangs ansøgning til Carlsbergfondet om økonomisk støtte fra år 1900. Det var arkitekten J. B. Løffler, der fostrede ideen til et landsdækkende værk om middelalderlige døbefonte, men han overlod den til sin yngre kollega ved Nationalmuseet, M. Mackeprang, som de følgende år foretog en systematisk indsamling af materiale i museets arkiver, suppleret med undersøgelses- og fotograferingsrejser på cykel(!) landet over i somrene 1902-5. Krævende opgaver på Nationalmuseet, hvor Mackeprang fra 1910 var direktør for middelalderafdelingen, fra 1922 for hele museet, betød dog, at han først efter sin fratræden i 1938 fik den nødvendige ro og koncentration til arbejdet. Til gengæld kom værket til at nyde godt af et helt livs opsamlende viden og erfaring.

Afsluttende omtaler Vellev kort forskningen siden 1941. Arkæologiske undersøgelser i kirkernes gulvlag har frembragt ny viden om døbefontens oprindelige placering i kirkerummet (på et podium i vestenden), der supplerer Mackeprangs afsnit om dåbskikkelse. Endvidere er der nu påvist (oprindelige?) farvespor på mere end 200 døbefonte, mens Mackeprang stillede sig tvivlende over for spørgsmålet om polykromi. Derimod er der ikke rokket afgørende ved hans grundlæggende typologisering af fontene. Man ville måske være mindre tilbøjelig til at opdele fontene så formelt i dag, ligesom deres ’hjemlige’ karakter måske ville blive betonet mindre kraftigt, men der er ikke foretaget nye, omfattende studier af det store materiale. Måske vil genudgivelsen inspirere til sådanne videre studier, der kan kaste yderligere lys over middelalderfontene.

Forlaget Hikuin, der har til huse på middelalderarkæologi på Moesgård ved Århus Universitet, udsender desuden årbogen *Hikuin* med arkæologiske og kulturhistoriske artikler og skriftrækken Romanske Stenarbejder, der foreløbig omfatter fem bind. Forlaget udgør således et centrum for forskningen i den romanske stensulptur, som særligt de jyske kirker er så

rige på. Det er yderst prisværdigt, at forlaget har kastet sig over opgaven med at genudgive Mackeprangs værk, endda i en indpakning af høj kvalitet med kraftigt, glittet papir og hardback. Forhåbentlig vil det også blive muligt at genudgive fontebogens søster, Jyske Granitportaler fra 1948.

Rikke Ilsted Kristiansen

Peder von Haven: Reise udi Rusland. Genudgivet og kommenteret af Peter Ulf Møller & Jesper Overgaard Nielsen. Aarhus Universitetsforlag 2003, 322 s., 298 kr.

Russere er ikke barbarer. Sådan konkluderede den eventyrlystne teolog Peter von Haven, der prøvede lykken som feltpræst i Rusland fra 1736-1739, og bagefter skrev en bog om sine oplevelser. Vel hjemkommen udgav han *Reise udi Rusland* (1743) om indtryk fra zarens rige. Ludvig Holbergs skygge faldt indover von Haven, da netop Holberg opfordrede den rejsende til at fatte pennen, og den store forfatter forsynede resultatet med et anbefalende forord. Værket ånder lige så vel af den tidlige Oplysnings værdier og videbegær, som af det vidstrakte land mod øst.

Det var næppe tilfældigt, at et værk som hans faldt sammen med 1740'ernes spirende danske oplysning; tiden hvor de videnskabelige selskaber blev grundlagt og de nye periodiske tidsskrifter var med til at etablere en egentlig dansk litteratur, for ikke at nævne Holbergs moralfilosofiske værker og stiftelsen af Sorø Akademi. Dertil havde miljøet omkring von Haven – og det 18. århundrede i almindelighed – en hang til at dyrke rejsen som erkendelsesmedium, både i fantasien og i virkeligheden. Montesquieu gjorde genren hot med sine persiske breve (1722), hjemme fulgte Erik Pontoppidan og Ludvig Holberg op med fantasier som *Menoza* (1742-43) og *Niels Klim* (1741) – og midt i kollegernes digterier serverede fynboen von Haven en mere konkret historie fra de fjerne lande.

Efter studier i København og det tyske Helmstedt rejste han til Skt. Petersborg og fik snart ansættelse som kapellan for lutheranske officerer i den russiske flåde, der sloges mod tyrkerne nede ved Krim. Efter en tid i Petersborg gik rejsen mod syd med hestespand for kanen, det vinterklædte land gled forbi med byer som Novgorod og Moskva, foruden Don-floden og dens eksotiske folkeslag – tartarer, kosakker og camykker. Endelig ankom von Haven til det asov-

ske hav, hvor han skulle tjene under den norske admiral Peter Bredal, der ledte søkrigen.

Efter nær halvandet år i Rusland fristede en stilling som privatlærer hos en russisk officer, hvorefter rejsen gik mod Moskva og rundt på familiens omliggende herregårde. von Haven besluttede sig for kun at skrive om det, han selv havde set eller til fulde vidste. For en nutidig læser knirker forfatterens prosa af 1700-tallets tørre forstandighed, men indimellem lyser en godmodig humor op. von Haven viser sig som en glimrende iagttager med hang til det konkrete og målbare, en typisk repræsentant for den gængse statistisk-topografiske rejselitteratur.

By-demografi og antallet af kirker og hærdivisioner og landevejskroer løber ofte (og for os trættende) forfatteren i pennen, naturfænomener forklares. Her kommer Oplysningen ind, for Rusland skal forklares. von Haven søger efter årsager til alt. Jævnside alle konkreteheder undgår ingen kulturfænomener hans interesse. Sæd og skik i henrettelser, højtider, lovgivning, begravelser, byggeskik, religion og så fremdeles, sagligt og næsten værdifrit redegøres for det hele. Ærindet er som sagt at af-barbarisere russerne. Overtroen er ganske vist udbredt, især med billeddyrkelsen, men til sammenligning har vesten vantro og freigeistere.

Kvinderne i Skt. Petersborg lader ikke de vestlige noget tilbage i skønhed og mode – om end de bruger lovligt meget rødt på kinderne. Russerne har positive nationale dyder, det er gerne handlekraftige, hårdføre og raske folk. Sikkert modsat mange andre standspersoner kom von Haven godt rundt blandt de sociale lag og fik set sig om i røgfylde bondestuer, hvor man ikke havde egentlige sovepladser, men ved nattetid smed sig hulter til bulter mellem hinanden i nærheden af kakkellovnen. Drukenskab er voldsomt udbredt, noteres det, især blandt den rå pøbel. Brændevin har en særlig funktion, man vinder folk med den klare væske, som af samme grund fylder rigeligt i bagagen.

von Haven møder bønder, der falder næsegrus på ansigtet, klar til at "lade livet" i taknemmelighed, når de beskænkes. Hvor dansk drikkeri dyrkes jævnt, døsig og halvskjult, så veksler russerne mellem ekstremer; mellem konsekvent faste og følgende frådseri, mellem afholdenhed og sanseløs beruselse. von Haven ser med egne øjne, hvordan folk overophedes af druk, klæder sig af for at køle sig i sneen eller hopper gennem huller i isen, hvorefter de igen går til flasken. Den klassiske stereotyp synes at være etableret hos von Haven, nemlig russeren spændt ud mellem modsætningsfyldte lidenskabspoler – over hundrede år før Dostojevskis romaner. Fordomme giver von Haven sig ikke af med, han repræsenterer sin tids syn på druk

som noget styrkende. Bønderne lever jo skidt af kål, fisk og roer, nej, overlevelsen fordrer brændevin, afholdsfolk ser grå og halvdøde ud. Lever aldrig længe. En russisk hær uden brændevin lod sig let overvinde!

von Haven er dog ikke mere åben over for det fremmede, end at hans egne værdier lader sig aflæse. Overalt er han positiv overfor det polerede, det regeldyrkede, det studerede, det rationelle, det milde og det tolerante. Det viser sig især hvor han møder sine grænser, der hvor værdierne ikke er til stede, som i forskelle mellem vestlige og russiske generaler ved Asov. Den forstandige (vesteuropæiske) general de Lacy overfor russiske tyranner med hang til særligt ondsindede disciplinære straffe. von Haven hører om en stakkels malificant, der først må løbe spidsrod, dernæst piskes henover brystet i liggende stilling, hvorpå der strøes krudt i hans sår, som antændes under stor latter og fornøjelse. Havde von Haven ikke overværet grusomheder af lignende karat, havde han ikke troet dem. Men han blev klogere. Under en middag foregav en russisk general at finde et hår i sin mad, og lod en gammel kokkekarl indkalde som synder. Gamlingen fik lov at smage pisen, hvorpå generalen lod ham drikke en blanding af peberrod og eddike suppleret med salt, peber, sild og en god pæl brændevin - og så lidt yderligere pisk - afrundet med en indespærring i 24 timer uden drikke. Dette trods (udenlandske) gæsters protester, for sådan måtte nationen opdrages. Imens tænkte von Haven sit om sammenhængen mellem mistro, frygt og tyranni.

Episoder, der udfordrede kulturmodet, fandtes også ved Don-floden, hvor kosakker og camykker beboede hver deres bred. von Havens sympati var helt på de "belevne" kosakkers side, om end begge folk var brutale, åd råt kød og selvdøde kreaturer som ravne og krager, drak hesteblood, krigedes indbyrdes og solgte hinanden som slaver. Afskyen løber ham en sjælden gang i pennen i beskrivelsen af de asiatiske camykker, der lever som blinde hedninge uden kontakt til den europæiske civilisation. De bor som nomader i små lumpne telte, de er hæsligt brune og flaknæsede, de er umoralske, og da de ingen nedskrevne love har, ender spydspidsen gerne med at bestemme – hvorfor tillader den russiske kirke afguderiet blandt disse folk? Forskeren i von Haven forsøgte dog at trænge ind i det fremmedartede, og da det ikke lykkedes at få camykkerne i tale, interviewede han nærliggende armenske købmænd om deres religion. En reinkarnations-filosofi med tolv hovedpunkter.

Næsten naturligt vier teologen von Haven de religiøse forhold en særlig opmærksomhed. Selv om broderparten af Rusland er græsk-ortodokst

har landet konfessionsfrihed - på nær for jøder - og af hensyn til balancen mellem de mange grupperinger er konverteringer og omvendelser strengt forbudt. Det er ikke god tone at luften religiøs uenighed, noterer han sig, og holder lav profil med sin egen lutheranske baggrund. Lige indtil den diskussionslystne general Repnin driller ham for meget under en middag med russiske præster, og selskabet ender i en diskussion om den ortodokse kirkes ælde i forhold til den protestantiske. Lutheraneren kommer til kort i kirkehistorien og giver i stedet russerne tørt på for deres ikondyrkelse, der ingen rod har i Bibelen. Bagefter ærgrer von Haven sig og frabeder sig flere af den slags disputer. På egen hånd viser han sig særdeles interesseret i den ortodokse kirkes mærkværdigheder udi messe og teologi, og får lov til at undersøge forunderligt velbevarede helgenlig i Treenighedsklosteret uden for Moskva. De "mavre og sortbrune" legemer rådner jo ikke, og den naturinteresserede teolog bruger godt med krudt på at finde en fornuftig forklaring på den historie.

Med den nysgerrige teolog bøjet over de særelig er vi tilbage ved Oplysningen. Det passer nydeligt ind i billedet, at netop Peter Von Haven prædikede ved indvielsen af Sorø Akademi fire år efter sin hjemkomst - også at netop han blev den første professor i teologi ved Oplysnings-tidens vigtigste lærdomscenter. Med genudgivelsen af *Reise udi Rusland* bekræftes det, at vi kan stå ved en stemme fra 1740'erne, at der

var format og udsyn over 1700-tallets mennesker, og at de er værd at spejle sig i. Oplysningen afslører sig lige så meget her, som den gør i tidens filosofiske traktater, og mere håndgribeligt; dertil er rejsebeskrivelser gerne friskere i stilen end andre af fortidens fagskriverier, de er nærværets og nærkontaktens litteratur, og det giver en særlig nerve. Den nerve bærer von Havens bog i dag, om end han kun vil få en eksklusiv læserskare.

Udgiverne Peter Ulf Møller og Jesper Overgaard Nielsen klæder værket nydeligt på med en kortfattet og tilpas oplysende kommentar og en god ordforklaring. Men hvorfor så stort et slæb for at gøre opmærksom på enkelte forskelle mellem 1743-udgaven og den større Ruslands-skildring, von Haven skrev fire år senere, efter endnu et ophold? Det er vel lige meget om *Reise udi Rusland* udelader en passage eller lægger én yderligere til i forhold til *Nye og forbedrede efterretninger om Det russiske Rige*. Vi får jo ikke at vide, om der er forskel i tendenser og pointer i de to bøger, så her kører den filologiske nidkærhed i tomgang. Kræfterne kunne være brugt på de få mangler, f.eks. hvor og hvornår og hvad den franske orientalist Lacroze skrev til Leibniz om den etymologiske betydning af ordet "kosak", som von Haven strejfer på s. 94. Et oversigtskort med rejsen indtegnet havde heller ikke været af vejen. Men udgivernes arbejde er nu flot alligevel.

Morten Petersen